

MİHALİCÎ MUSTAFA EFENDİ'NİN ZÜBDETÜ'L-BEYÂN İSİMLİ BELÂGAT KİTABI (TAHLİL-METİN)¹

Ömer UYAN²

ÖZET

Bu çalışmada Mihalicî Mustafa Efendi'nin Zübdetü'l-Beyân isimli eseri ele alınmıştır. Zübdetü'l-Beyân'ın ilk baskısı 1297/1880'de İstanbul'da Mihran matbaasında ve ikinci baskısı 1325/1909'da Mahmud Beg matbaasında yapılmıştır. Eserde, Meânî, Beyân ve Bedî ilimlerinden oluşan Belâgat'in Beyân şubesi anlatılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın Belâgat-i Osmâniyesi'nden bir yıl önce basılan Zübdetü'l-Beyân, Türkçede Belâgat'ın tek şubesi bütünüyle ele alan tek kitaptır. Eserde Beyân'ın konularından teşbîh, istiâre, mecâz-ı mürsel, kinâye, tarîz vb. konular hemen hemen bütün alt başlıkları ve teferruatıyla ele alınır. Bu yönüyle Türkçe'de Belâgat'ın bir şubesi bir bütün olarak konu edinen, sistemli ilk ve tek Belâgat kitabıdır. Zübdetü'l-Beyân, Tanzimat döneminde öne çıkan dil farkındalığının bir yansıması olarak görülebilir. Bu düşünceye göre Türkçe ayrı bir dil olduğu gibi ayrı bir grameri ve retorîği de olmalıydı. Eskiye reddedenler ve Batı'yı örnek alanlar ya da eskiyi olduğu gibi devam ettirmek isteyenler arasında Mihalicî Mustafa Efendi, eskiyi farklı bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. Zübdetü'l-Beyân'da örnekler Türkçeleşmiş, buna karşılık tasnifler ve terimler konusunda yıllarca Osmanlı medreselerinde okutulan Arapça Belâgat kitaplarının etkisinde kalmıştır. Zübdetü'l-Beyân bu haliyle yine de Recâizâde'nin Talîm-i Edebiyatındaki veya Ahmed Reşîd Rey'in Nazariyyât-ı Edebiyyesindeki farklı ve daha özgün tasnif ve açıklamalarına giden yolda bir merhale olmuştur. Çalışma inceleme ve metin olmak üzere iki ana çerçevede oluşmaktadır. İnceleme kısmında Zübdetü'l-Beyân'ın Türkçe Belâgat kitapları içerisindeki yeri, muhtevası, metodu açıklanmış ve metin kısmında eser, çeviri yazım sistemiyle günümüz alfabesine aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mihalicî Mustafa Efendi, Zübdetü'l-Beyân, Belâgat, Beyân, Mecâz.

MİHALİCÎ MUSTAFA EFENDİ'S RHETORIC BOOK: ZÜBDETÜ'L-BEYÂN (ANALYSIS-TEXT)

ABSTRACT

In this study, Mihalicî Mustafa Efendi's work named Zübdetü'l-Beyân was dealt with. The first print of Zübdetü'l-Beyân was made at Mihran printing house in Istanbul in 1297/1880 and the second print of it was made at Mahmud Beg printing house in 1325/1909. Belâgat is made up of the Maani, Beyân and Bedi. In the work Beyân is explained. Zübdetü'l-Beyân, which was published a year ago from the Belâgat-i Osmâniyye belonging to Ahmet Cevdet Pasha, is the only book that deals with all aspects of the only branch of Belâgat in Turkish literature. In the work Beyân's topics from the comparison, metaphor, metonymy, parable/allegory, antithesis and so on. Subjects are dealt with in almost all sub-headings and in detail. This is the first and only book of Belâgat which systematically deals with a branch of Belâgat as a whole in Turkish. Zübdetü'l-Beyân can be seen as a reflection of the language awareness that stands out in the Tanzimat period. According to this idea, Turkish should be a separate grammar and rhetoric as well as a separate language. Mihalicî Mustafa Efendi continued to maintain the old style differently between those who denied the old style and those who exemplify the West or those who want to continue as if they were old. In Zübdetü'l-Beyân, examples have been translated into Turkish, whereas Arabic-Belâgat books, which were taught in Ottoman medieval times for years, have been influenced by the books. Zübdetü'l-Beyân was still a stage on the way to the different and more original classification and explanations of Recâizâde in the Talîm-i

¹ Bu makale 2-4 Kasım 2017 tarihleri arasında İnönü Üniversitesi tarafından düzenlenen 9. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirin gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve çevri yazı metin eklenmiş halidir.

² Öğr. Gör, İnönü Üniversitesi, TÖMER, omer.uyan@inonu.edu.tr

Literature or Ahmad Rashid Rey's Nazariyyât-ı Edebiyye. The study consists of two main frameworks: review and text. In the examination part, the place, content and method of Zübdetü'l-Beyân in the Turkish Belâgat books were explained and in the text part the work was transferred to the present alphabet with the translation system.

Keywords: Mihalicî Mustafa Efendi, Zübdetü'l-Beyân, Belâgat, Beyân, Majaz.

GİRİŞ

Mihalicî Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyesi'nden bir yıl önce, 1880'de basılan Zübdetü'l-Beyân, Türkçede Belâgat'ın tek şubesini bütün yönleriyle ele alan tek kitaptır. Eserde Beyân'ın konularından teşbîh, istiâre, mecâz-ı mürsel, kinâye, tarîz vs. hemen hemen bütün alt başlıkları ve teferruatıyla ele alınır.

Zübdetü'l-Beyân, Tanzimat döneminde öne çıkan dil farkındalığının bir yansıması olarak görülebilir. Bu düşünceye göre Türkçe ayrı bir dil olduğu gibi ayrı bir grameri ve retorîği de olmalıydı. Eskiye reddedenler ve Batı'yı örnek alanlar ile eskiyi olduğu gibi devam ettirmek isteyenler arasında Mihalicî Mustafa Efendi eskiyi farklı bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. Zübdetü'l-Beyân'da örnekler Türkçeleşmiş, buna karşılık tasnifler ve terimler konusunda yıllarca Osmanlıda okutulan Arapça Belâgat kitaplarının etkisinde kalınmıştır. Zübdetü'l-Beyân bu haliyle yine de Recâzâde'nin Talîm-i Edebiyatındaki veya Ahmed Reşîd Rey'in Nazariyyât-ı Edebiyesindeki farklı ve daha özgür tasnif ve açıklamalarına giden yolda bir merhale olmuştur.

Örneklerin Türkçe olması ve anlaşılır kelime veya cümlelerden, meşhur atasözlerinden seçilmesi eserin anlaşılmasını kolaylaştırırken tasnif ve teferruatın fazla olması bir noktadan sonra karışıklığa yol açabilmektedir. Eser; bol örnek kullanılması, takrîr, izahat ve istidrâd gibi ek açıklamalarda bulunmasıyla sadece bol örnekli bir sayım-döküm kitabı olmaktan çıkıp aynı zamanda bir teori kitabı görünümü de kazanmıştır. Açıklamaları ve örnekleriyle pedagojik değeri de yüksek bir eser olan Zübdetü'l-Beyân, sadeleştirilip uyarlanarak günümüzde lise dengi okullarda ve orijinal haliyle üniversitelerde okutulacak niteliktedir.

Bu çalışmada Zübdetü'l-Beyân; tarihsel konum, muhteva ve metot açısından incelenmiş ve çeviriyazım sistemiyle Latin harflerine aktarılmıştır. Çeviriyazım sırasında şu hususlara dikkat edilmiştir:

1. Büyük ölçüde İsmail Ünver'in "Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler" makalesi göz önünde tutulmuştur.
2. Osmanlı Türkçesi'nde, Türkçe kelimelerde, 17. yy'dan sonra düzleşmenin büyük oranda gerçekleştiği göz önüne alınarak imladaki kalıplaşmış yuvarlak okutucu ünlü kullanımı dikkate alınmamış ve idüp yerine edip, misillü yerine misilli vs. yazılmıştır.
3. İstiâre konusunda çok fazla alt başlık bulunması sebebiyle başlıklar numaralandırılmıştır.
4. Başlıklar bold, terimler italik karakterde yazılmış ve örnekler tırnak işareti içerisine alınmıştır.
5. Sayfa numaraları metin içerisinde köşeli parantez içerisinde ve bold karakterde verilmiştir.
6. Metinde olması gerekirken unutulmuş bazı ek ve edatlar köşeli parantez içerisinde tarafımızdan metne ilave edilmiştir.
7. Dipnot yöntemiyle bazı tercüme ve açıklamalar tarafımızdan ilave edilmiştir.

1. Mihalicî Mustafa Efendi

On dokuzuncu yüzyılda yaşamasına, müderrislik ve muallimlik yapmasına rağmen Mihalicî Mustafa Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. İsmi aldığı Mihalicî/Mihaliç Kazası bugün Bursa'nın Karacabey ilçesidir. Doğum tarihi belli olmayan müellif 1882'de vefat etmiştir. Zübdetü'l Beyân'ın başında ve sonunda Mustafa Efendi hakkında kısa bilgiler mevcuttur. İç kapakta: "Müderrisinden ve Dâru's-Şafağa mu'allimininden Mihalicî

Muştafa Efendi'nin eşeridir” ve son sayfada: “İşbu *Zübdetü'l-Beyân* nâm risâle-i muhtaşara İstanbul'da Bâyezîd câmi'-i şerîfi müderissininden ve Dâru 'ş-Şafaqati'l-İslâmiyye mu'allimîninden fakîr u hâkîr, esîrû'z-zünûb ve't-takşîr Mihalicî Mustafâ'nın...” (76) ifadeleri mevcuttur. Bunun dışında Bursalı Mehmet Tâhir Osmanlı Müellifleri'nde hayatı ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verir:

Âlimlerden münevver fikirli bir zat olup Mihaliççik kazasına bağlı Sarıyar köyündendir. Tahsili İstanbuldadır. İngilizlerle beraber Kırım harbine iştirâk etmiş ve dönüşte bir seyahatnâme yazmıştır. Beyazıt Câmii Şerîfi'nde ders okutmağa başlamış ve tasdikâta kadar okutmuşsa da tamamlanmasına ömrü müsaade etmemiş ve 1300/1882 senesinde vefat etmiştir. Eyüp civarında Kâşgarlı tekkesi yakınında Safvetpaşa dergâhına defnedildi. Nakşibendî şeyhlerinin değerlilerinden Abdullah Ekmeli'ye intisâb etmiştir. Eserleri: 1. Şerhu Şevâhidi Netâici'l-Efkâr Meâl-i İzhâr. Matbudur. 2. İnkişâfu'l-İzhâr fî Meseleti'l-İzhâr. 3. Şerhu Şevâhidi'l-Kâfiye ve'l-Câmi. Matbudur. 4. Risâle-yi İstiskâ. 5. Risâletü't-Teşbîhi'l-Vâkı fi's-Salâti ale'n-Nebiyi aleyhisselâm. 6. Risâle-yi Mahzûfâtî'l-Kur'ân. 7. Vicdânü'l-Maksûd an Kavli Sâhibi'l-Maksûd. 8. Risâle-yi İmtihâniye. 9. Umdetü'l-Ahkâm fî Erkânî'l-İslâm. 10. Emsile-yi Cedîde. Matbudur. 11. Tekmiletü'l-Binâ. Matbudur. 12. Terceme-yi Şurûti's-Salât. 13. Hayru'l-Umûri fî Ziyâreti'l-Kubûr. 14. Mebdeu'l-Hisâb li-Mübdeti't-Tullâb. 15. Şebika Seyahatnâmesi. 16. Türkçe Zübdetü'l-Beyân. Matbudur. 17. Şerhun alâ Risâle-yi Vâsita li'l-Fâzıl Gelenbevî. 18. Sergüzeşt-i Fakîr (Müellifin hâl tercemesi hakkındadır. Bunlardan başka Mesnevî'den dört beyit şerhi, Karabaş tecvidinin Farsça'ya tercemesi gibi risâleleri de vardır. Osmanlı Türk dilinin sarf ve nahvine dair yazmaya başladığı eserini tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Avrupa dillerinden bir dereceye kadar İngilizce'ye aşinalığı vardır (Mehmed Tâhir 411-412).

2. Belâgat

Arapça بَلَّغَ (belağa) fiili *ulaşmak, varmak, amacın en yükseğine erişmek* anlamlarına gelir (Güneş 2011: 140; el-İsfahanî 2012: 267). Bu fiilin masdarı بُلُوغ (bülûğ) veya بِلَاغ (belâğ)'dır. *Belâgat* (بِلاغَة) ise *güzel konuşmak* anlamındaki بَلَّغَ (beluğa) fiilinin masdarı olup sözdeki açıklık ve güzellik, maksadı tam olarak ifade edebilmek demektir. Belâgat masdarının yukarıda verdiğimiz ve *ulaşma, olgunlaşma, ergenliğe girme, kaliteli olma* gibi anlamlar taşıyan bülûğ ve belâğ masdarlarıyla da anlam ilişkisi vardır. Çünkü Belâgatta da kişinin -yer ve zamanı da gözeterek- maksadını açık bir şekilde muhatabına *ulaştırması* söz konusudur (Bulut 2015b: 42, el-Mu'cemu'l-Vasît 2014: 103).

Belâgat'ın biri meleke, diğeri ilim olmak üzere iki yönü vardır. Hemen her insan bir sözü zamanında, yerinde ve olması gereken şekliyle söyleyebilme yeteneğini doğuştan kendisinde taşır. Belâgat söz konusu olduğunda sıkça başvurulan “zevk-i selîm” kavramı da doğuştan gelen bu kabiliyet ile ilgilidir. İlim olarak Belâgat³ ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyip bunun kurallarını belirleyen disiplindir. Batı dillerinde meleke anlamında *rhétorique*, ilim anlamında *éloquence* kelimeleri kullanılır (Bulut 2015b: 42, Naci: 76, Saraç 2011: 17).

³ Belâgat ilminin tarihî gelişimi için bkz. Bulut 2015a: 19-32, Saraç 2011: 17-33, Çaldak 2004: 245-252.

Sözün belîğ olabilmesi için fasîh olması şarttır.⁴ Belâgat ile Fesâhat arasında mutlak umum-husus (tam girişimlilik) ilişkisi bulunmaktadır. Yani “her belîğ fasîhtir, fakat her fasîh belîğ değildir” (Çaldak 2004: 245). Sözlüklerde “saf, temiz, duru ve katışıksız olma, açıklık, berraklık, arınma” gibi anlamlara gelen Fesâhat’ın terim anlamı “sözünü teşkil eden kelimelerin her birinde ve o kelimelerden müteşekkil ‘söz’de lafız, mana ve ahenk itibarıyla kusur bulunmaması”⁵ demektir. Fesâhati bozan kusurlar lafza (söz ve söz dizimi) ve bunlara bağlı olarak manaya ait kusurlar olmak üzere ikiye ayrılır. Lafza ait kusurlar; kelimedeki telaffuz zorluğu (tenâfürü’l-hurûf), kelimenin çekiminin ve yapısının bozulması (muhâlefetü’l-kıyâs), söz diziminin bozuk olması (za’fu’t-telif), zincirleme isim tamlamaları (tetâbu-ı izâfât), kelimeler arasında telaffuz zorluğu (tenâfürü’l-kelimât) ve kelimenin kulağa hoş gelmemesi/kulağı tırmalamasıdır (kerâhetun fi’s-sem). Manaya ait kusurlar ise; anlamı belirsiz/bilinmeyen, duyulmayan kelime kullanılması (garâbet) ve sözde anlaşılma güçlüğü/kapalılığın bulunmasıdır (ta’kîd) (Akdemir 1999: 52-53, Altıparmak 2010: XIX-XX, Olgun 1994: 45). Meânî ilmini iyi bilmek lafzî ta’kîde düşmeyi, Beyân ilmini iyi bilmek ise manevî ta’kîde düşmeyi önler (Bilgegil 1989: 130).

Belâgat ilmi temelde Meânî, Beyân ve Bedî olmak üzere üç dala ayrılır. Sözlükte “manalar” anlamına gelen Meânî; kelamın/sözün yerinde kullanılmasını, muhatap veya konuşanın durumuna uygun olarak ifade edilmesini sağlayan ve cümlelerin dil kuralları çerçevesinde uğradığı değişikliklerden bahseden ilim dalıdır. Cürcânî’nin veciz tanımı ise şöyledir: “Meânî, mânânın görevi karşısında ifâdenin şekillendirilmesidir”. Meânî’nin konuları dilbilgisinin ve dilbiliminin birçok konusu ve yaklaşımı ile paralellik gösterir. Klasik belâgat kitaplarında sekiz başlık altında incelenir. Bunlar haber (bildirme) ifadeleri, inşa (dilek/tasarım) ifadeleri, müsnedün ileyhin (öznenin) halleri ile müsnedin (yüklem) halleri ve ikisi arasındaki isnad (yükleme), müteallikât-ı fiilin (tümleçlerin/tamlayıcıların) halleri, tahsis/kasr (özgeleştirme), fasl ve vasl (ayırma-bağlama, atıflı veya atıfsız kullanım), îcâz (sözünü kısaltma), itnâb (sözünü uzatma), müsâvât (söz-anlam eşitliği) ve haşiv (söz fazlalığı) gibi konulardır (Akdemir 1999: 227, Bolelli 2015: 356, Karuko 2014: 194, Saraç 2011: 55).

Sözlükte “ortaya çıkmak, zahir olmak, açıklamak” gibi anlamları olan Beyân⁶, terim olarak bir maksadı değişik yollarla ifade etmenin metot ve kurallarından bahseden ilim dalıdır. Kelimelerin gerçek anlamları ile maksadın ifade edilmesi mümkün olmakla beraber benzetmelerle veya gerçek anlamları dışında kullanılan kelimelerle de bu mümkündür. Beyân ilmi bunlar arasında sözünü söyleyenin (mütakellim) ve bu söze muhatap olanın durumu ile dile getirilen konu ve sözün bağlamının gereği gözetilerek seçim yapılmasını sağlar. Beyân ilminde esas olan, sözün “muktezâ-yı hâl”e uygun olmakla beraber, etkili/etkileyici bir şekilde ifade edilmesidir (Eren 2014: 40,

⁴ *Belâgat: Sözün -fasîh olmak şartıyla- muktezâ-yı hâle mutâbık olmasıdır* (Cevdet Paşa 2000: 4). *Fasîh bir söz muktezâ-yı hâl ve makâma muvâfık, yani yerinde ve adamına göre söylenirse belâgat tahakkuk eder. Şu hâlde bir sözün belîğ olabilmesi için evvelâ fasîh olması şarttır* (Olgun 1994: 45). Muktezâ-yı makâm veya itibâr-ı münâsib de denilen “Muktezâ-yı hâl” teriminin tahlili için bkz. Bolelli 2015: 28-29, Naci: 73-76, Akdemir 1999: 94.

⁵ Aristo, şiirde anlatımın açık olması ve kelime seçimi konusunda fesahatla örtüşen görüşlere sahiptir. Ona göre şiirsel dil hem açık, anlaşılır olmalı hem de herkesin kullandığı bayağı bir dil olmamalıdır. Kullanılan garip, yabancı kelimeler de şiire hâkim olacak şekilde değil, orantılı olarak, estetiğe katkı sunacak bir biçimde şiire yerleştirilmelidir. Aksi halde anlaşılmayan, bilmecemsi bir metin ortaya çıkar (Altunya 2014: 92).

⁶ Kur’ân-ı Kerîm’in üç ayetinde geçen *beyân* kelimesi “ilan etme” (Âl-i İmrân 3/138), “açıklama” (Kıyâme 75/19) ve “ifade etme” (Rahmân 55/4) anlamlarında kullanılır (Hacımüftüoğlu 1992: 22).

Saraç 2011: 97). Beyân; “hakikat-mecâz”, “kinâye”,⁷ bir mecâz türü olarak “istiâre” ile bunların temeli olan ve lafız (dâl/gösteren) ile anlam (medlûl/gösterilen) arasındaki ilişkiyi inceleyen “delâlet” gibi konuları inceler. Bu yönüyle Anlambilimi ve Göstergibilimi ile benzerlikler ve paralellikler gösterir.

Bedî kelimesinin lügat anlamı, bir şeyi örneksiz ve modelsiz olarak icat etmeyi ifade eder.⁸ Diğer lügat anlamları ise “muhtes” ve “acîb”dir ki tüm bunların sıradan olmamayı, orijinaliteyi ve yeniliği çağrıştırdığı açıktır.⁹ Bir belâgat terimi olarak Bedî ise Meânî ve Beyân ilimlerinden sonra gelen, manaya delâleti açık ve durumun gereğine uygun olan sözü lafız/ses ve mana yönlerinden güzelleştiren (muhtesinât) usul ve maharetlerden bahseden ilim dalıdır. Tenâsüb, tezat, leff ü neşr, rücû, tecrîd, tekrîr, mübâlağa, tecâhül-i ârif, hüsn-i talîl, iştikâk, seci gibi söz ve anlamı süsleyen/güzelleştiren unsurlar Bedî'nin alanına girer. Belâgat kitaplarında “vücûh-i tahsîn” de denilen bu konular söze, muhatap açısından, iki mühim vasıf kazandırır: kulağa hoş gelmek ve ruha safa vermek (Bilgegil 1989: 182, Saraç 2011: 153).

3. Zübdetü'l-Beyân

3.1. Baskıları ve Telif Sebebi

Zübdetü'l-Beyân ilk olarak 1297/1880'de, İstanbul'da, Mihran Matbaası'nda basılmıştır (Yetiş 1996: 13). Üzerinde çalıştığımız eser ikinci baskı olup 1325/1909'da, yine İstanbul'da, Mahmud Bey Matbaası'nda basılmıştır. Eserin iç kapağında, eser isminin altında şu ifadeler yer alır: “*Müderresinden ve Dâru's-Şafağa mu'alliminden Mihalicî Muştafa Efendi'nin eseridir. Her hakkı Dâru's-Şafağa'ya 'âiddir. Mekteb mührünü hâvî olmayan nüshalar sahtedir. Me'ârif nezâret-i celîlesinin 454 numrolu ve fi 15 kânûn-ı şânî sene 321 târihli ruşatnâmesiyle tab' olunmuştur. Dersa'âdet. Maḥmūd Beg Maṭba'ası. 1325.*” Yetmiş altı sayfa olan esere Marmara Nadir Eserler Koleksiyonu'nun İSAM e-Kitap Koleksiyonu bölümünden ve İBB Atatürk Kitaplığı'nın Muallim M. Cevdet Osmanlıca Kitapları Koleksiyonu bölümünden ulaşılabilmektedir.

Mihalicî Mustafa Efendi Dâruşşafağa'nın ilk muallimlerindedir ve eserini de bu okulda okutulmak üzere ders kitabı olarak hazırlamıştır (Yetiş 1996: 12). Müellif bunu eserin Dîbâcesinde şöyle belirtir: “*Eser-i zâ nev-resîdegân-ı 'Oşmâniyye'ye bir hediye-i nâ-çîz olmak niyyet-i hayriyyesiyle...*”¹⁰ Zübdetü'l-Beyân ile yakın dönemlerde yazılan Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî (1876) eseri ile Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmaniyyesi'nin de (1881) ders kitabı olarak hazırlandığı bilinmektedir. İlki ortaokul ve liselerde (Rüşdiye ve İdadiye), ikincisi ise Hukuk Mektebi'nde okutulmak üzere kaleme alınmıştır (Orak 2013: 66). Osmanlı medreselerinde Belâgat yıllarca Telhis, Mutavvel ve Muhtasar gibi Arapça eserlerden okutulmuştur. Ancak gelenekle bağın kopmaya, modern devlet yapısının oluşmaya başlaması ve modern mekteplerin açılmasıyla beraber Belâgat konusunda da bazı yenilikler ve uyarlamalara ihtiyaç duyulmuştur. Eserindeki bu yenilikleri ve uyarlamaları Mihalicî Mustafa Efendi, yine Dîbâce bölümünde, şöyle açıklar: “...her bir mişâlleri Türkiyyü'l-

⁷ *Turuk-ı edâ-yı murâd üçdür: Hakikat, mecâz, kinâye* (Cevdet Paşa 2000: 15).

⁸ Bu temel anlamıyla el-Bedî (البدیع) Allah'ın isimlerindedir. Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/117.

⁹ Nitekim bir dönem, şiire güzellik katan her türlü edebî sanat ve ifade özelliklerine *bedî* adı verildiği gibi, sonraki şairleri öncekilerden “ayırır” üslup özelliklerine de bu adın verildiği bilinmektedir (Saraç 2011: 153).

¹⁰ “Bu eser Osmanlı'nın yeni yetişen gençleri için küçük bir hediye olması gibi hayırlı bir niyetle...”

'ibâre ve beyne'n-nâs meşhûr ve müte'ârif olan đurûb-ı emsâlden olarak ve her bir kâ'idesi müte'addid mişâller ile îzâh olunarak 'İlm-i Beyân'dan işbu risâle-i muhtaşara tertîb olunup Zübdetü'l-Beyân tesmiye olundu."¹¹

3.2. Konusu, Konumu, Muhtevası ve Metodu

3.2.1. Konusu ve Konumu

Zübdetü'l-Beyân Belâgat'in Meânî, Beyân ve Bedî şeklinde sınıflandırılan üç şubesinden sadece Beyân'ı konu edinir. Beyân, bir anlamın hangi yolla (hakikat, mecâz, kinâye) ifade edilebileceğini ve hangi bağlamda hangisinin daha uygun olacağını söyleyen bir ilim veya bunları daha iyi anlamamıza yardımcı olan ve bu melekeyi kazanmamızı sağlayan ilimdir. Belâgat ilmiyle ilgili ilk çalışmaların hemen hepsi *beyân* ismiyle anılmıştır. Ancak *beyân*ı terim anlamına en yakın şekilde ele alan ilk isim el-Câhız (ö. 255/865), bağımsız bir disiplin olarak ilk inceleyen ise Ebu Mansur es-Seâlibî'dir (ö. 429/1038). Daha sonra sınırları kesinleştirilerek Belâgat ilmi içerisinde yerini alması es-Sekkâkî (ö. 626/1299), el-Kazvînî (ö. 739/1338) ve et-Taftazânî (ö. 792/1390) sayesinde olmuştur (Çaldak 2004: 247). Kazvînî'den sonra diğer birçok ilim dalı gibi Belâgat ilimleri de duraklama dönemine girmiş ve müstakil eserler yerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır (Hacımuftuoğlu 1992: 23).

Sekkâkî *Miftâhu'l-Ulûm* isimli kitabının birinci bölümünü Sarf ilmine (kelime bilgisi), ikinci bölümünü Nahiv ilmine (cümle bilgisi) ve üçüncü bölümünü Belâgat'e ayırmıştır. Ardından Kazvînî üçüncü bölüme -bazı küçük müdahalelerle birlikte- *Telhîs* ismiyle bir özet yazmış ve *Îzâh* adlı kitabında bu özeti biraz daha geliştirmiştir. Taftazânî ise bu özeti *Mutavvel* adıyla uzunca şerh etmiş ve bu şerhin bir de özetini yazarak onu da *Muhtasar* diye isimlendirmiştir. Bu eserlerle beraber Belâgat artık sistematize edilmiş, konuları ve sınırları çerçeveye alınmış ve diğer İslâm medreselerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da Belâgat adına yıllarca bu eserler ve bunlara dair şerhler, haşiyeler, muhtasarlara okutulmuştur.

Belâgat çalışmalarının hız kazandığı 19. yüzyılda ise Osmanlı'da hemen her alanda görülen değişimler, yenilikler ve Batı'ya yönelik Belâgat alanında da kendini göstermiş ve Türkçenin Arapçadan farklı bir sarf ve nahvi olduğu düşüncesi gibi Arapça'dan farklı bir retorikinin de olabileceği dillendirilmeye başlanmıştır. Fakat bu düşünceler hemen meyvesini vermemiş ve farklı düşünceler ortaya atılmış, siyasette görülen Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık gibi akımların benzerleri ilme, düşünceye ve dil konusuna da tatbik edilmiştir. Bu dönemde Belâgat üzerine yazılan kitapları üç gruba ayırabiliriz: a) Eski Belâgat geleneğinden ayrılmayanlar b) Batı retorikini getirmeye çalışanlar c) Eski Belâgatimizden hareketle yeniye kurmak isteyenler (Orak 2013: 26). Zübdetü'l-Beyân; terimlerinin, açıklamalarının ve tasnifinin kadim Belâgat kitaplarına -doğal olarak Arapça'ya uygun bir biçimde kullanılması ve kurulması, bunun yanında örneklerin hemen tamamının basit bir Türkçe ile yazılması sebebiyle üçüncü gruba dâhil edilmelidir.

¹¹ "...her bir örneği Türkçe ibare ile [yazıldı ve] insanlar arasında meşhur olan ve bilinen atasözlerinden [örnekler ile] ve her bir kuralı çeşitli örnekler ile açıklanarak Beyân ilmine dair bu özet risale hazırlandı ve *Beyân'ın Özü* olarak isimlendirildi.

Tanzimat döneminde basılan Belâgat kitapları, bir başka açıdan, içerdikleri konulara göre ikiye ayrılabilir: a) Belâgat'i tam kadrosu (Meânî, Beyân, Bedî) ile veren eserler b) Belâgat'in bir şubesi tamamen veya birkaç şubesi eksik bir şekilde konu edinen eserler.¹² Birinci grupta Ahmet Cevdet Paşa'nın Belâgat-i Osmâniye'si, Ahmet Hamdî'nin Belâgat-i Lisân-ı Osmânî'si, Said Paşa'nın Mîzânu'l-Edeb'i; ikinci grupta ise Mehmed Mihrî'nin Fenn-i Bedî'si, el-Hâc İbrahim'in Hadîkatü'l-Beyân'ı ve Selim Sâbit'in Miyâru'l-Kelâm'ı zikredilebilir. Bütün teferruatıyla sadece Beyân'ı ele alması bakımından Zübdetü'l-Beyân da ikinci grupta değerlendirilmelidir. Bir mecâz türü olan istiarenin temelinde teşbihin olduğunu söyleyip istiare konusuna girmeden önce teşbihi de açıklayan Mihalicî Mustafa Efendi, Beyân ilmine müstakil bir kitap hasretmekle, Türkçe Belâgat kitapları içerisinde Belâgat'in sadece bir şubesi ele alan tek kitabın sahibidir (Yetiş 1996: 13). Zira ikinci kategoride bahsettiğimiz kitaplar Meânî, Beyân ve Bedî'nin bazı konularını almış olup daha çok bir edebiyat teorisi, edebî bilgiler veya edebî sanatlar kitabı görünümündedirler.

Mihalicî Mustafa Efendi niçin Meânî veya Bedî'yi değil de Beyân konusunu seçtiğini dile getirmez. Ancak bu konuda bazı tahminler ileri sürülebilir. Öncelikle Bedî ilminin kapsamına giren tenâsüb, tezat, leff ü neşr, rücû, tecrîd, tekrîr, mübâlağa, tecâhül-i arif, hüsn-i talîl, iştikâk, seci gibi söz ve anlamı süsleyen/güzelleştiren unsurların dönem kitaplarında yeterince işlendiği söylenebilir. Dahası bunlar esasa ilişkin sanatlar ve kullanımlar değil; Meânî ve Beyân ilimlerinden sonra gelen, manaya delâleti açık ve durumun gereğine (muktezâ-yı hâl) uygun olan sözü lafız/ses ve mana yönlerinden güzelleştiren usul ve maharetlerdendir. Nitekim Belâgat kitaplarında bunlara süsleme vasıtaları, süsleyiciler anlamına gelen *vücûh-ı tahsîn*, *vücûh-ı tezyîn* veya *muhassinât* gibi isimler kullanılır ki bunlar da meselenin tali boyutunu ima eden isimlendirmelerdir. Fakat Bedî zamanla Belâgat'in bütüncül anlayışından sıyrılarak söz oyunlarına dönüşmüş ve buna bazen Beyân konuları da dâhil edilip Beyân'ın teşbihi, istiâresi ve kinâyesi de "söz oyunları/söz sanatları" derekesine indirilmiştir. Meânî ise neredeyse tamamen ihmal edilmiştir. Bu durum çağımıza özgü olmayıp tarihin çeşitli devrelerinde görülmüş ve dikkatli nazarlardan kaçmamıştır. Hatta günümüzdeki "söz sanatları"na dair yazılan kitaplar, Meânî kısmı olmaksızın, henüz Tanzimat döneminde yaygınlaşmaya başlar. Muhassinât-ı lafziyye (sözü güzelleştiren/süsleyen unsurlar) denilen Bedî'nin asıl güzelliğini lafzın manaya tabi olmasından sonraki bir iş olarak gören Cevdet Paşa'ya (2000: 118) göre önceki edipler (eslâf-ı üdebâ) bu ikincil (ârîzî) unsurlara pek rağbet etmezken sonra gelenler (müteahhirîn) söz sanatlarına (sanâyi-i bedîyye) lüzumundan fazla ehemmiyet göstermişlerdir. Bunu da Belâgat sahasındaki eksikliklerini lafızları süsleyerek kapatacakları vehmiyle yapmışlardır. Cevdet Paşa bu durumu, çirkin birine pahalı ve taşıyamayacağı elbise giydirmeye ve yüzdeki bir iki benin güzellik unsuru sayılabilecekken fazla olduğunda çirkin bir görüntü vermesine benzeterek açıklar (2000:

¹² Kâzım Yetiş bu tasnifi şöyle yapar: "a) Belâgat'i tam kadrosu ile veren eserler b) Belâgat'in bir veya iki şubesi ihtivâ eden, fakat bunları bilhassa edebî sanatlara dâir bilgiler çerçevesinde alan ve kafiye, vezin, nazım nevileri gibi konuları da kadrosunda bulundurmamak suretiyle daha çok şiirle alakalı eserler c) Belâgat'tan bir-iki şubeyi veya tamamını aynen veya farklı bir tarzda almakla beraber zengin ve değişik kadrosu ile Belâgat'ten çok, birer umumî 'edebiyat bilgileri' kitabı mahiyetini taşıyan eserler" (Yetiş 1996: 4). Yetiş, Zübdetü'l-Beyân'ı ikinci grupta zikretmektedir. Ancak Beyân konusunu öğrendiğimizde şiiri daha iyi anlayacağımız aşikâr olmakla beraber eserde kafiye, vezin ve nazım türleri ile ilgili hiçbir açıklama olmaması ve bir beyit dışında hiçbir örnek şiire yer verilmemesi bizi ikili bir tasnif yapmaya sevk etti.

16). İşte Mihalicî Mustafa Efendi de bu hakikati gördüğünden dolayı Beyân'a yönelmiş olmalıdır. Beyân'ı da Belâgat ilminden tamamen ayırmadığı ve edebî sanatlar yahut söz sanatları seviyesine indirmediği üslubundan, konuyu sistematik bir biçimde işleyişinden, Fesâhat ve Belâgat'e dair yazdığı giriş ve atıflardan, Beyân'ı *ilim* (İlm-i Beyân, s. 4)¹³ diye vasıflandırmasından anlaşılmaktadır. Beyân'ın konu olarak belirlenmesine karşın Meânî ve Bedî ile herhangi bir alâkasının kurulmaması ise eseri sınırları belli ve normatif bir ders kitabı görünümüne daha fazla yaklaştırmaktadır.

Müellifin Meânî ilmine yönelmemesi ise Meânî'nin dilin gramatik yapısıyla yakından ilgili olması ve Türkçe'nin sarf ve nahiv inceliklerinin o döneme dek yeterince incelenmemiş olması ile açıklanabilir. Nitekim 1530'da Bergamalı Kadri tarafından yazılan ve Anadolu sahasındaki ilk Türkçe grameri olan Müyessiretü'l-Ulûm'dan sonra Tanzimat dönemine kadar bu alanda büyük bir boşluğun olduğu bilinmektedir. Tanzimat döneminde yazılan kitaplar ise Fransızca grameri ve özellikle Arapça grameri esas alınarak yazılmıştır (bkz. Özçam 1997). Bu sebeplerden dolayı Türkçe'ye özgü bir Meânî kitabı tertip edecek kadar işlenmiş özgün bir gramer ve dil bilinci oluşmamıştır. Oysa "Beyân ilminin alt başlıkları yani teşbih, mecâz ve kinâyenin hepsi gayrı lafzî semantik yapılarıdır. Bunun anlamı şudur: 'Beyân ilmi kelimelerden ziyade düşüncelerle ilgilidir ve bu nedenle bütün dillerin metinleriyle bağlantılıdır. Bu değerlendirmeye göre Beyân ilmi, Arap diline ayrılmaz şekilde bağlı olan Nahiv ilminden rahatlıkla ayrıştırılabilir'. Ancak aynı şey Meânî ilmi için doğru değildir. Nahiv gibi Meânî de Arap dilinin literal yapılarıyla ilgilidir ve bu nedenle iki disiplin birbiriyle önemli ölçüde örtüşmektedir" (Smyth 2013: 218). Bu hususlar Mihalicî Mustafa Efendi'nin niçin Beyân'a meylettğini açıklayacak niteliktedir.

Meânî'den sarfı nazar ederek Arapça esaslara göre bir Belâgat veya Meânî kitabı yazmaktan sakınmayı başaran müellif, örneklerin hemen hepsini Türkçe vermesine rağmen terimlerin tamamını Arapça'dan almıştır. Fakat az sayıda da olsa "Darabe Zeyd..." gibi Arapça örneklere yer vermiş ve misafirperverliğe delâlet eden "Külü çoktur" gibi Arap kültürüne ait olan ve bizler için pek bir şey ifade etmeyen mecâzî sözleri aynen tekrarlamıştır. Hâlbuki böyle sözlerin manası ancak belirli bir sosyal bağlam ve durumda saklıdır. 'Kül' ve 'yemek ateşi' imgesinin bedevî çevre dışında bir anlamı olmayabilir ve bu nedenle bedevî olmayan biri, aynı misafirperverlik manası için -farklı bir ilişkiler zinciri ile bir araya getirerek- farklı bir ifade kullanabilir (Smyth 2013: 224). *Eli açıktır, Kapısı açıktır* örneklerinde olduğu gibi.

Mihalicî Mustafa Efendi'nin etkilediği ve etkilendiği isimler üzerinde durmak, kendisine yakın dönemde yazılan eserleri, hem açıklamaları hem de tek tek örnekleri bakımından, incelemeyi ve örneklerin menşei (eski Arapça kitaplardan mı tercüme edildiği yoksa orijinal örnekler mi olduğunu) araştırmayı gerektiren ayrı ve uzun bir araştırmanın konusudur. Fakat etkiden ziyade intihalin söz konusu olduğu bir eserin varlığına işaret etmek gerekir. Bu eser Bosnalı Süleyman Fikri'nin (ö. 1962) *İlm-i Belâgat'ten Beyân ve Bedî Hülâsası* isimli, Zübdetü'l-Beyân'ın ilk baskısından yaklaşık 33 yıl sonra, 1331/1913 tarihinde basılan eseridir. Marmara Üniversitesi

¹³ Zübdetü'l-Beyân'a yapılan bütün atıflarda verilen sayfa numarası orijinal metnin sayfa numarası olup çalışmamızın metin kısmından ulaşılabilir.

İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan¹⁴ eserin Beyân kısmındaki açıklamalarının ve örneklerinin hemen tamamı, bazı ilave şiir örnekleri dışında, Zübdetü'l-Beyân'dan alınmadır ve kaynağa herhangi bir atıf da söz konusu değildir. *Beyân ve Bedî Hülâsası*, küçük birkaç okuma hatası ile (muhassinâtı muhassenât veya istiâre-i mutlakayı istiâre-i mutallaka şeklinde okumak gibi), Latin harflerine aktarılarak neşredilmiştir (Kunt 2015). Ancak bu çalışmada Zübdetü'l-Beyân'a herhangi bir atıf yoktur. Yine aynı yıl yayımlanan bir başka çalışmada ise Süleyman Fikri'nin eserindeki mecâz-ı mürsel konusuna değinilmiş ve ilgili kısım, önemli okuma hatalarıyla birlikte,¹⁵ Latin harflerine aktarılmıştır (Kalyon 2015). Bu çalışmada da Zübdetü'l-Beyân'a atıf yoktur ve Mihalicî Mustafa'nın mecâz-ı mürsel için zikrettiği otuz üç alâkadan *müşâkele*, *marife*, *nekre* ve *gâyet* alâkalarını Süleyman Fikri zikretmeyip yirmi dokuz alâka saydığı halde birkaç yerde mecâz-ı mürseli en ayrıntılı açıklayan çalışmanın Süleyman Fikri'ninki olduğu ("görebildiğimiz kadarıyla" kaydıyla beraber) iddia edilmiştir. Oysa bu eksik hâliyle bile *Beyân ve Bedî Hülâsası*'nın mecâz-ı mürsel bölümü, diğer Beyân konuları gibi, *Zübdetü'l-Beyân*'dan aynen "alınmıştır". Her iki eserde mecâz-ı mürsel konusunun *takyîdalâkası* ile ilgili kısmı bu "benzerliği" görmek için yeterlidir:

14. Takyîd 'alâkasıdır ki ma'nâ-yı mevzû'un leh muqayyed olup ma'nâ-yı mecâzî muṭlaḳ olmaḳdır. Ya'nî muqayyed olan şey zıkr olunup ondan muṭlaḳ olan bir şey murâd olunmaḳdır. "Bu şâkirdler hep ana kuzusudur" deyip "Ana evlâdı" demegi murâd etmek gibi. Zîrâ "Ḳuzu" ḳoyun cinsiniñ yavrusuna denmekle muqayyed olup bundan muṭlaḳ "Evlâd" murâd olunmuḫdur. Ve "Analar yavrusuna ziyâde merḫametlidir" deyip muṭlaḳ "Evlâdı" murâd etmek ve "Filân adamı çağır" deyip muṭlaḳâ "Bir adam çağır" demegi murâd etmek ve "Çavuş üzümü aldım" deyip muṭlaḳâ "Üzüm aldım" demegi murâd etmek gibi (Mustafa Efendi 1325: 20).

14. Takyîd, ma'nâ-yı mevzû'un leh muqayyed olup ma'nâ-yı mecâzî muṭlaḳ olmaḳdır. Ya'nî muqayyed olan şeyi zıkr edip ondan muṭlaḳ olan bir şeyi murâd etmektir. Meşelâ: "Bu askerler hep ana kuzusudur" deyip "Ana evlâdı" demegi murâd etmek gibi. Zîrâ "Ḳuzu" ḳoyun cinsine maḫşûşdur. Muqayyed olup bundan muṭlaḳ olan "Evlâd" murâd olunmuḫdur. "Çavuş üzümü aldım" deyip muṭlaḳâ "Üzüm aldım" demegi murâd etmek, "Analar yavrusuna ziyâde merḫametlidir" deyip "Evlâdı" murâd etmek gibi (Süleyman Fikri 1331: 8).

3.2.2. Muhtevası ve Metodu

Zübdetü'l-Beyân'da Belâgat ilminin sadece Beyân kısmı, tüm konu ve ayrıntılarıyla işlenir. Beyân'ın temel konuları hakikat, mecâz ve kinâyedir. Eserin temel bölümleri mukaddime, üç bâb, hâtîme ve tekmiyledir (bkz. s. 3). Bunun dışında dibâce ve fezleke bölümleri de zikredilebilir. Eser dibâce ve mukaddimeye ayrı başlıklar ayırmakla günümüzdeki bilimsel yazılarda rastlanan özet/önsöz ve giriş şeklindeki tasnife yakın bir yol takip etmiştir.

¹⁴ Yer numarası: 492.7 492.7 1329/1331 k.1, demirbaş numarası: I0035950

¹⁵ *Sebbebehu'l-ğaysı sebebü'l-ğays, taayyüşü taiş, müsebbebiyyeti müsebbibiyet, mukaddemi makdem, takyîdi tekîd, müteallakiyyeti müteallikiyet, evi o, mecâzîyi mecâzi, teebbeta şerreni tebet şeren, ve âtu'l-yetâmâ emvâlehum ayetini ve ânû'l-yetîmi emvâlihüm(...)* şeklinde okumak gibi.

Dibâce Allah'a hamd ile başlar. Bu hamdin sebebi Allah'ın insana konuşma yetisi bağışlaması ve onun dilini hakikat, mecâz ve kinâye ile süslemesidir. Ardından Hz. Peygamber'e salat edilir ve iki hadis iktibasıyla onun Belâgat'in zirvesi olduğu ve bazı güzel sözlerin insana sihir gibi tesir ettiği dile getirilir. Peygamber'in sahabeleri de bu bölümde methedilir ve onların dinî meseleleri bizzat Peygamber'den alarak diğer insanlara Belâgat'in "muktezâ-yı hâle mutâbık konuşma" düsturuna riayet ederek anlatmışlardır. Bu husus *Kellimu'n-nâse 'alâ-kaderi 'ukûlihîm* hadisi ile anlatılır ki aynı hadise Ahmet Cevdet Paşa da Belâgat-ı Osmaniyyesi'nin girişinde, aynı bağlamla (muktezâ-yı hâle mutâbakat), yer verir (Cevdet Paşa 2000: 14). Bu hususlar meselenin kökenine de işaret eden ve Belâgat çalışmalarının Kur'ân'ı daha iyi anlamak için başladığını hatırlatan cinstendir. Dibâce bölümü eserin temel başlıkları ve konuları ifade edilerek sonlandırılır:

Meḥāmid-i lā'ika-i fā'ika ol zāt-ı eccl ü a' lāniñ bārgāh-ı eḫādiyyetine olsun ki nev'-i benī ādemi nuḫ u ifade-i merām ile mevsūf u mümtāz kılp her birinin lisānlarını ḫakikat ve mecāz ve kināye ile tezyin eyledi. Ve şalavāt-ı zākiyye-i nā-mütenāhiyye ol mazḫar-ı esrār-ı *Ene efṣaḫu men naṭaḫa bi'd-dād* in ḫuzūr-ı nebevilerine olsun ki derece-i kuşvā-yı belāgati *Inne mine'l-beyāni le-siḫren* maẓmūn-ı bedī' ile beyān eyledi. Ve tarziyye-i celīle-i cemīle onuñ āl ü aşḫābınıñ cümlesine olsun ki her biri mesā'il-i dīniyyeyi ḫikmet-i beyān-ı nebevīden aḫz u telakkī eyleyüp *Kellimu'n-nāse 'alā kaderi 'ukūlihîm* muktezāsına ri'āyetle ṭuruḫ-ı edā-yı murāda işaret eylediler. Eşer-i zā nev-resīdegān-ı 'Osmāniyye'ye bir hediye-i nā-çiz olmak niyyet-i ḫayriyyesiyle her bir mişālleri Türkiyyü'l-'ibāre ve beyne'n-nās meşḫūr ve müte'ārif olan ḫurūb-ı emsālden olarak ve her bir ḫā'idesi müte'addid mişāller ile izāḫ olunarak 'İlm-i Beyān'dan işbu risāle-i muḫtaşara tertīb olunup *Zübdetü'l-Beyān* tesmiye olundu. Ve bir muḫaddime ve üç bāb ve bir ḫātīme ve tekmile üzerine taḫsīm olunup muḫaddimede 'İlm-i Beyān ve ḫakikat ve mecāz ve kināyeniñ ta'rifleri ve birinci bābda mecāz-ı mürseller ve ikinci bābda isti'āreler ve üçüncü bābda kināye ve kināyeniñ nükteleri ve ḫātīmede ta'rīz ve tekmilede ḫakikat, mecāz ve kināyeniñ isti'mālleri beyninde olan farḫları beyān olundu. Ve mine'llāhi't-tevfik (2-3).

Mukaddime'de Beyān İlmī'nin ve temel alt başlıkları olan hakikat, mecâz ve kināyenin tarifleri yapılarak bu konulara giriş mahiyetinde bazı bilgiler ve örnekler verilerek tafsilatının ileride geleceğine işaret edilir.

Birinci bāb'ın mecâz beyānında olduğu ifade edilir. Burada mecâz, mecâz-ı mürsel ve istiāre olarak iki kısma ayrılır ve hakiki anlam (ma'nâ-yı mevzû'un leh) ile mecâzî anlam (ma'nâ-yı müsta'melün fiḫ) arasındaki münasebet benzerlik olursa istiārenin, benzerlik dışında başka bir münasebetin varlığında ise mecâz-ı mürselin söz konusu olduğu söylenir. Mecâz-ı mürselde tam otuz üç tane alāka (ilgi, münāsebet) zikredilerek bazen bir mecâzî kullanımda birden fazla alāka bulunabileceği söylenir. Bu bābda mecâz-ı mürselin her bir alākası ayrı birer başlık hâlinde, ayrıntılı açıklama ve örneklerle ele alınır.

İkinci bâb'ın istiâre beyânında olduğu ifade edilir. İstiâreyi anlamak için önce teşbîhi anlamak gerektiği için üç bahiste teşbîh anlatılır.¹⁶ Birinci bahiste teşbîhin tanımı yapılır ve unsurları (müşebbeh, müşebbehün bih, vech-i şebeh, edât-ı teşbîh) açıklanır; müşebbeh ve müşebbehün bih, hissî ve aklî olmalarına göre sınıflandırılır. İkinci bahiste teşbîhin temel rükünleri olan müşebbeh ve müşebbehün bih müfred ve mürekkeb olmalarına göre, vech-i şebeh ise tahkîkî ve tahyîlî olmalarına göre kısımlara ayrılır. Üçüncü bahiste teşbîh kullanımının gayeleri, sebepleri ve faydaları zikredilir. Ardından asıl konu olan istiâreye gelinir ve istiâre; musarraha-mekniyye, müfrede-mürekkebe, asliyye-tebeiyye; tahkîkiyye-tahyîliyye, mutlaka-mücerrede-muraşşaha, vifâkiyye-inâdiyye gibi, birkaç yönden, alt başlıklara ayrılarak ayrıntılı bir biçimde işlenir. Mecâzın, lügavî, aklî, mecâz bi'z-ziyâde (eklemeyle yapılan mecâz), mecâz bi'n-noksân (eksiltmeyle yapılan mecâz) olmak üzere dörde ayrılabilceği söylenerek ikinci bâb sonlandırılır. Bu son tasnifteki dört madde genel kabul itibarıyla zaten ya istiâre ya da mecâz-ı mürsel konuları ile alakalı olduğu ve daha önce işlendiği için işaretle yetinilir.

Üçüncü bâb'ın kinâye hakkında olduğu ifade edilir. Kinâyenin tarifi yapılarak meknî anh¹⁷ itibarıyla kinâye üç kısma ayrılır: 1. Mecnî anh zât olur, 2. meknî anh sıfat olur,¹⁸ 3. meknî anh zât ile sıfat arasında nisbet olur. Bazı kitaplarda bu isimlendirmeler zâttan kinâye, sıfattan kinâye ve nisbetten kinâye şeklindedir (Akdemir 1999: 218-219). *Kinâyenin nükteleri* diye bir alt başlık açılarak yedi maddede kinâye kullanımının gayeleri, sebepleri ve faydaları zikredilir. Belâgat kitaplarında kinâye konusu etrafında anlatılan imâ, işâret, telvîh ve remz gibi konulara Zübdetü'l-Beyân'da herhangi bir atıf yoktur. Bu konuların kinâyenin dakika, vâziha gibi kısımlarına dâhil edildiği ve ayrı bir başlık hâlinde zikretmeye lüzum görülmediği anlaşılmaktadır.

Hâtime'nin tarîz beyânında olduğu ifade edilir. Tarîz ile kinâyenin niçin birbirinden ayrılması gerektiği ve ayrılan yönleri örneklerle mukayeseli olarak anlatılır.

Fezleke'de tarîze ek bir açıklama getirilerek tarîzin bir türü veya işlevi daha zikredilir. Bu da, "Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla" atasözünde olduğu gibi, sözü birine söylerken aslında mesajı bir başkasına ulaştırmak istemektir. Bir yönüyle dolaylı anlatımdır.

Tekmile'de hakikat ile mecâz, teşbîh ile istiâre, kinâye ve tarîz ile tasrîh (açıktan söyleme) arasında kısa örnek ve açıklamalarla mukayeseler yapılır ve şu hükümlere varılır: 1. Mecâz hakikatten daha belâgatlidir, 2. İstiâre teşbîhden daha belâgatlidir, 3. Kinâye ve tarîz tasrîhden daha belâgatlidir.

En sonda müellif meslekî kimliğine dair açıklamalar yapar, Allah'tan başışlanmayı diler, eserin tamamlanma ve basılma tarihini söyler; Allah'a hamd, Peygamber'e ve ashabına salat ve selam ile eserini sonlandırır:

¹⁶ Buradan müellifin mecâzı temelde mecâz-ı mürsel ve istiâre olarak ikiye ayırdığı ve teşbîhi bir mecâz türü olarak değil, yalnızca istiâreyi anlamak için bir vasta olarak gördüğü anlaşılıyor.

¹⁷ Mecnî bih kendisinde kinâyenin meydana geldiği lafız, meknî anh bu lafzın işaret ettiği kinâyeli anlamdır.

¹⁸ Bu da kendi içinde karîbe, vâziha, dakika, baîde gibi türlere ayrılır. Müellifin karîbe ile vâziha arasını ve dakika ile baîde arasını tam ayıramadığı, fazla tasnif ve terim kullanma yoluna giderek burada bir anlama güçlüğüne yol açtığı söylenmelidir. Oysa kinâyenin karîbe ve baîde olarak ikiye ayrıldığı, her ikisinin de kendi içinde vâziha ve dakika olarak ayrılabilceğine daha veciz ve sade bir şekilde işaret edilebilirdi. Dakika yerine hafîyye denilmesi de daha uygun görünmektedir (bkz. el-Kazvîni 2006: 126).

İşbu *Zübdetü'l-Beyân* nâm risâle-i muhtaşara İstanbul'da Bâyezîd câmi'-i şerîfi müderissininden ve Dâru's-Şafaqati'l-İslâmiyye mu'allimîninden fakîr u haķîr, esîrû'z-zünüb ve't-taķşîr Mihalicî Mustafâ'nın -ġafara'llâhu te'âlâ lehû ve 'afâ- ħâme-i 'âcizânesiyle hicret-i seyyidü'l-kâ'inât 'aleyhi ezka't-taĥiyyâtüñ biñ iki yüz toķşân dört senesi zi'l-ķa'deti's-şerîfesiniñ sekizinci çehârşenbe günü tamâm oldu ve fî 25 rebî'î'l-âĥîr sene 1297 pazarertesi günü def'a-i şâniyye olarak tab' u temşîl olundu. El-ĥamdü li'llâhi evvelen ve âĥiren ve's-şalâtü ve's-selâmü 'alâ seyyidinâ Muĥammedin ve âlihî ve şaĥbihî ecma'in muĥaddemen ve mu'aĥĥaran ve selâmun 'ale'l-mürselîn ve'l-ĥamdü li'llâhi Rabbi'l-'âlemîn (76).

Zübdetü'l-Beyân mecâz-ı mürsel konusunda otuz üç alâka¹⁹ göstermekle ve her birini tek tek açıklayıp örneklendirmekle görebildiğimiz kadarıyla bu konudaki en teferruatlı eserdir. Temel kitaplardan Kazvînî'nin *Telhîsi*'nde bu sayı dokuzdur. Bu alâkalar cüziyyet, külliyyet, müsebbibiyyet, müsebbibiyyet, kevn-i sâbık (mâ kâne 'aleyh), kevn-i lâhık (mâ ye'ûlu ileyh), hâlliyyet, mahalliyyet, âliyyettir (el-Kazvînî 2006:111-112). Günümüze daha yakın tarihlerde kaleme alınan Arapça Belâgat kitaplarında da bu sayıya rastlanmamaktadır. Ali el-Cârim ve Mustafa Emîn'in yazdıkları el-Belâgatu'l-Vâdiha'da bu sayı sekiz (el-Cârim 1964: 110), Ahmed Mustafa el-Merâġî'nin *Ulûmu'l-Belâğası*'nda ise on dokuzdur (el-Merâġî 2000: 306). Türkçe kitaplara bakıldığında Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyyesi*'nde dokuz, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-İnşâsı*'nda on iki, *Recâizâde'nin Talîm-i edebiyâtı*'nda beş, Mehmed Rifat'ın *Mecâmü'l-Edebi*'nde on alâka zikredilir (Eliaçık 2013: 47-48). Zübdetü'l-Beyân'daki alâkaların bazıları Ahmed Cevdet Paşa'nın ve Mehmed Rifat'ın yaptığı gibi tek başlık altında toplanabilir (müsebbibiyyet ve müsebbibiyyet yerine sebebiyyet, kevn-i sâbık ve kevn-i lâhık yerine kevnîyyet demek gibi). Keza müellif birkaç yerde bazı alâkaların başka alâkaların kapsamına girebileceğinden bahseder; müşâkelenin ziddiyet veya müsebbibiyyet olarak da isimlendirilebilmesi gibi. Ancak yine de kuvvet (potansiyel), marife, nekre, ġâyet vb. alâkalarla bu konudaki birincilik Zübdetü'l-Beyân'da kalacaktır. Bu sayıya başka kitaplarda rastlayamadığımızdan Mihalicî Mustafa Efendi'nin bu alâkaları, okumuş olduğu şerh, hâşiye, talik türü eserlerdeki bilgi ve notlardan istihraç ettiğini tahmin ediyoruz.

Yukarıda da (bkz. Baskıları ve Telif Sebebi) ifade edildiği gibi Zübdetü'l-Beyân Dâruşşafaka'da okutulmak üzere hazırlanmış, o zamanın lise düzeyinde bir ders kitabıdır. Bu bakımdan enformatik, didaktik bir metin olup sistematik bir şekilde hazırlanmıştır. Müellif, muhatap kitlenin farkındadır ve örneklerini de ona göre seçmiştir: *"Eşer-i zâ nev-resideġân-ı 'Osmâniyye'ye bir hediye-i nâ-çiz olmak niyyet-i ġayriyyesiyle her bir mişâlleri Türkiyyü'l-'ibâre ve beyne'n-nâs meşhûr ve müte'ârif olan ġurûb-ı emşâlden olarak ve her bir ķâ'idesi müte'addid mişâller ile îzâĥ olunarak..."* (2, 3).

Müellifin dediği gibi, Zübdetü'l-Beyân'da örneklerin hemen hepsi Türkçe'dir, çoğu konuda meşhur atasözleri misal olarak getirilir ve her konu mutlaka birden fazla örnekle açıklanır. Bu örnekler bazen lafız, bazen cümle,

¹⁹ 1. Maşdariyyet 2. Mazhariyyet 3. Mücâveret 4. Cüz'îyyet 5. Külliyyet 6. Sebebiyyet 7. Müsebbibiyyet 8. Kevn-i sâbık 9. Kevn-i lâhık 10. Mahalliyyet 11. Hâlliyyet 12. İlliyyet 13. İtlâķ 14. Taķyîd 15. 'Umûm 16. Ĥuşuş 17. Ĥuvvet 18. Lâzîmiyyet 19. Melzûmiyyet 20. 'İlliyyet 21. Ma'lûliyyet 22. Müte'alliķiyyet 23. Müte'allakıyyet 24. Şar'iyyet 25. Meşrû'iyyet 26. Dâlliyyet 27. Medlûliyyet 28. Bedeliyyet 29. Zıddiyyet 30. Müşâkele 31. Ma'rife 32. Nekre 33. ġâyet.

bazen atasözü olmaktadır. Lafız ve cümle örnekleri de çoğu zaman -atasözleri gibi- meşhur ve hayatın içinden örneklerdir. Cümle örnekleri kimi zaman bildirme, kimi zaman tasarlama kipleri ile kurulur ve bazı yerlerde cümleyi zikretmeden önce metin-dışı bağlamı anlamamıza yardımcı olacak ek açıklamalarda bulunulur.²⁰ Örnekler bazen de Cürçânî, Kazvînî, Taftazânî gibi meşhur Belâgat âlimlerinden aynen alınır. Bunlar da kendi arasında lafız, cümle, atasözü ve ayet olarak tasnif edilebilir. Mesela mecâz-ı mürsel konusunda masdariyyet alâkası şu şekilde işlenir:

1. Maşdariyyet 'alâkasıdır ki ma'nâ-yı mevzû'un leh, ma'nâ-yı müsta'melün-fihîñ maḥall-i şudûru olmağdır. "El" zıkr olunup elden şadır olan "Ni' met ve ihsâni" murâd etmek gibi. Nitekim "Bu kadar kimse onuñ eline baqarlar" deyip "İhsânına baqarlar" demek murâd olunur ve "İki el bir baş içindir" deyip elden şadır olan "Ticâreti" murâd etmek gibi ve "Dil" deyip ondan şadır olan "Sözü" murâd etmek gibi. Nitekim "Dilim dilim (دلم) etdi beni dilim dilim (ديلم)" ve "Bülbülüñ çekdiği dili belâsıdır" ve "Filân adam çok dil bilir" ve "Filân adam tatlı dillidir" ve "Olur merhem cerâhat-ı sinâna / 'Îlâc olmaz velî zahm-ı lisâna" denilip bunlar ile dilden şadır olan "Söz" murâd olunur. Ve "Ağız" zıkr olunup ondan şadır olan "Sözü" murâd etmek daḥi böyledir. Nitekim "Eliñ ağızına baqan aç qalır" ve "Şaḫın ağızını açma" deyip bunlardan "Söz" murâd olunur (10,11).

Konuyu açıklamak için verilen örnekleri yukarıdaki tasnife göre ayırırsak şöyle bir tablo çıkar:

Lafzî örnek: El, dil, ağız.

Cümle: Bu kadar kimse onun eline bakarlar, Dilim dilim etdi beni dilim dilim, Filan adam çok dil bilir, Filan adam tatlı dillidir, Sakın ağızını açma.

Atasözü: İki el bir baş içindir, Bülbülün çektiği dil(i) belasıdır, Elin ağızına bakan aç kalır.

Eserde şiir örneği sadece bir tanedir. O da masdariyyet alâkasında geçen ve yukarıda yer verdiğimiz "Olur merhem cerâhat-ı sinâna / İlaç olmaz velî zahm-ı lisâna" beytidir. Bu, bir Belâgat kitabı için önemli bir eksiklik. Örneklerde genellikle takip edilen "lafız, cümle, atasözü" sıralaması "şiir" ile taçlandırılışaydı eserin çehresi şüphesiz daha farklı olacaktı.

Bazı örnekler ise dilin işlevleri²¹ açısından düşünüldüğünde son derece ilginç örneklerdir. Temelde dil ile ilgili olan Belâgat'ın bazı konuları açıklanırken yine dile ait ilimler olan Sarf ve Nahiv'den misaller getirilir. Bu durum dilin işlevlerinden olan *üstdil işlevinin*²² kullanılmasından daha farklı bir durumdur. Zira sadece Belâgat'i ya da

²⁰ "Yâḫud müşebbeh *müfred* ve müşebbehün bih *mürekkeb* olur: Gelincik çiçeğini yeşil zebercedden mızraklar üzerinde açılmış kırmızı yâḫütdan bayraklara teşbîh edip ol çiçekleri gören kimseniñ "Bugün yeşil zebercedden yapılmış mızraklar üzerinde açılmış kırmızı yâḫütdan bayraklar gördüm" demesi gibi. Yâḫud *müşebbeh* mürekkeb ve müşebbehün bih *müfred* olur: Arâzi-i mürtefi' anıñ çiçekleri kendisine karışıp sisli olan gündüzü, mehtâb olan geceye teşbîh edip "Bayram namâzını bir gecede kıldık ki güneşi ḫaylice mürtefi' olmuş idi" demek gibi" (36).

²¹ **İşlev:** (alm. *Funktion*, fr. *Fonction*, ing. *Function*). Dilin, dil birimlerinin dış dünya, düşünce, konuşan bireyler vb. açısından yerine getirdiği, üstlendiği iş; dilin, dil birimlerinin belli bir amaçla kullanılışı. Buna *görev* de denir. Anlatımsallık işlevi, çağrı işlevi, gönderge işlevi, ilişki işlevi, yazın işlevi, üstdil işlevi gibi (Vardar 2007: 122).

²² **Üstdil:** (alm. *Metasprache*, fr. *Metalangage*, *Metallangue*, ing. *Metalanguage*). Doğal dili ya da konudili inceleyip betimlemek için oluşturulmuş araç dil; dili anlatan dil. Örneğin dilbilim terimleri, bir üstdil oluşturur. Doğal dilin

sadece Sarf ve Nahiv konularını anlattığımız zaman yani dili dil ile ve kendine özgü terimler kullanarak açıkladığımızda zaten üstdil işlevini kullanmış oluyoruz. Ama bahsi geçen örneklerde dilsel bir olgu (Belâgat konuları) açıklanırken bir araç/örnek olarak tekrar dile (Gramere) dair bilimsel açıklamalar sunulmaktadır. Yani bir üstdil (Gramer) başka bir üstdil (Belâgat) için araç konumuna getirilmektedir.²³ Bu gramatik örnekler çoğu zaman Arapça'ya ve yer yer Türkçe'ye dairdir. Kullanıldıkları konu başlıkları, örnekler ve sayfa numaraları şu şekildedir:

a) Mecâz-ı mürsel, külliyyet alâkası, s. 13-14:

“Hurûf-ı cârreniñ evvelkisi bâdır, âmentü bi'llâhi te'âlâ gibi” deyip bu terkîbden “Bâ'yı” murâd etmek dañi zikr-i küll ve irâde-i cüz'dür. Zîrâ mişâl olan ancak “Bâ” olup sâ'ir kelimeler “Bâ”niñ ‘amelini ve ma'nâsını izâh için getirilmiştir. Ve'l-hâşıl mişâl olarak irâd olunan terkîbleriñ hepsi böyle zikr-i küll ve irâde-i cüz' kabîlinden olur.

b) Mecâz-ı mürsel, sebebiyyet alâkası, s. 15:

“Ef'ale'niñ hemzesi kezâlik iste'ale'niñ sîn'i birçok ma'nâlar içindir” deyip “Ol bâbları” ve “Ol bâblardan taşrîf olunan kelimeleri” murâd etmek dañi böyledir. Zîrâ hemze ile sîn başı başlarına bir ma'nâ ifâde etmeyip belki bâblarıñ ol ma'nâları ifâde etmelerine sebeb olurlar.

c) Mecâz-ı mürsel, müte'allikiyyet alâkası, s. 26:

Ve kavâ'id-i 'Arabîyye kitâblarında “Ref' naşb, cerr, cezm” deyip “Merfû', manşüb, mecrûr, meczûm” murâd olunduğu meşhûrdur.

d) Mecâz-ı mürsel, dâlliyyet alâkası, s.27-28:

Dâlliyyet 'alâkasıdır ki bir ma'nâyâ dâll olan lafz zikr olunup ondan o lafzıñ medlûlü murâd olunmağdır. “Zeyd geldi terkîbinde ‘Zeyd’ fâ'ildir” deyip ondan “Zeyd lafzınıñ medlûlü ya'nî ol ismiñ şâhibi olan zâtı” murâd etmek gibi. Ve “‘Amr kitâbı oğudu terkîbinde ‘kitâbı’ mef'ülün bihdır” deyip ondan “Bu lafzıñ medlûlü olan şeyi” murâd etmek gibi. Zîrâ ‘Zeyd’ ve ‘kitâbı’ kelimeleriniñ lafzları fâ'il ve mef'ülün bih olmayıp belki bunlarıñ müsemmaları fâ'il ve mef'ülün bih oldukları zâhirdir.

e) Mecâz-ı mürsel, medlûliyyet alâkası, s. 28-29:

Medlûliyyet 'alâkasıdır ki medlûl zikr olunup dâll murâd olunmağdır. “Türkî'de Fâ'il, fi'lden evvel zikr olunur ve mef'ülün bihiñ âhîrinde bir ‘y’ ziyâde kılmır” deyip “Fâ'ile delâlet eden lafz, fi'lden evvel zikr olunur ve mef'ülün bihe dâll olan lafzıñ âhîrine bir ‘y’ ziyâde kılmır” demegi murâd etmek gibi. Zîrâ fâ'il ol işi işleyen ve mef'ülün bih, iş kendi üzerine vâki' olan şey olmağla bunlar da fi'lden evvel olmağ ve âhîrine ‘y’ gelmek taşavvur olunmaz. Ve “‘Arabî'de mevşûf evvel ve şîfat soñra gelir ve Türkî'de ise bunuñ ‘aksine olarak şîfat evvel gelip mevşûf soñra gelir” denildikde dañi murâd “Şîfat ve mevşûfâ dâll olan lafzlar”dır. Yoğsa “Kırmızı

göndergeleri, dil dışı gerçeklik düzleminde yer alır; oysa, üstdilinkiler dilsel niteliklidir, konudilin göstergelerine ilişkindir (örn. dizim, sesbirim, ek, yapı, vb.).

Üstdil İşlevi: (alm. *Metasprachliche Funktion*, fr. *Fonction Metalinguistique*, ing. *Metalinguistic Function*). Konuşucunun kullandığı düzgü üstüne bilgi verdiği, onun bir ögesini açıkladığı durumlarda gerçekleşen işlev. Örneğin 'Anlambirim, en küçük anlamlı birimlere verilen addır' tümcesinde üstdil işlevi egemendir (Vardar 2007: 210).

²³ “Öte yandan, bir üstdilin de yeni bir üstdilin konudili olmasını ilkece hiçbir şey önlemez” (Vardar 2007: 210).

ev” terkibinde “ *Kırmızılık evden evvel hâşıl olur*” demek degildir, belki “*Şifata dâll olan kırmızı lafzı mevşûfa dâll olan ev lafzından evvel getirilir*” demektir. Ve *kavâ'id-i Arabiyye kitâblarında “Fâ'il merfû' dur, mef'ül manşûbdur, muzâfun-ileyh mecrûrdur” mişilli irâd olunan terkibler kezâlik zıkr-i medlül ve irâde-i dâlldir. Zîrâ merfû' olan hâkîkatde fâ'il degildir, belki fâ'ile dâll olan lafzıdır. ‘Darabe Zeyd’de merfû' olan ‘Zeyd lafzı’ olduğu gibi.*

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkçe Belâgat kitaplarını Belâgat’i tam kadrosuyla ve eksik bir şekilde verenler diye ikiye ayırırsak Zübdetü'l-Beyân ikinci kısımda yer alır. Zübdetü'l-Beyân’da Belâgat’in sadece Beyân kısmı ele alınır; ancak bu kısım neredeyse eksiksiz, *etrafını câmi ağyârını mâni* denilen biçimde verilir. Belâgat’in bir şubesini ele alan Zübdetü'l-Beyân bu yönüyle Türkçe’de ilk ve tektir. Mihalicî Mustafa Efendi’nin niçin sadece Beyân ilmine yöneldiğine dair eserde herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Ancak bu durum Türkçe’nin gramerinin Meânî konularını özgün bir biçimde ele alacak kadar işlenmemiş olması ve Bedî’nin ise ilimden ziyade anlamı daha da süsleyen/güzelleştiren söz sanatları ve edebî hünerler mesabesinde olmasıyla ve zaten yeteri kadar işlenmiş olmasıyla açıklanabilir.

Örneklerin basit, sayıca çok ve çoğu yerde atasözlerinden seçilmiş olmasıyla ve bunun yanında ayrıntılı ek bilgiler, izahlar, takrirler ve istidradlarla kitabın didaktik, enformatik ve pedagojik tarafı zenginleştirilmiştir. Örnekler her konuda genellikle lafız, cümle ve atasözü şeklinde ilerlemektedir. Bu yönüyle bugün dahi bazı uyarlamalar ve ekleme-çıkarmalarla liselerde ve üniversitelerde okutulabilecek bir ders kitabı veya yardımcı kitap niteliğindedir.

Eserin tasnifinde, terimlerinde ve bazı örneklerinde ise bir değişiklik yapılmadan Osmanlıda hüküm süren Arapça Belâgat geleneğinin aynen tekrarlanması ve fazla ayrıntıya boğulan bölümler eserin anlaşılmasını güçleştirerek eserin eksi taraflarını oluşturur. Bir eksiklik de eserde bir beyit dışında şiir örneğine yer verilmemesidir.

Eserin bir yerinde Fıkıh ilmine ve birkaç yerinde Mantık ilmine atıf yapılması Belâgat’i anlamak konusunda bu ilimlerin yerine ve önemine işaret etmektedir. Zira Fıkıh usulü ve Mantık da tıpkı Belâgat gibi delâleti, sözün kaç anlama gelebileceğini ve bir sözden hangi hükmün çıkarılıp çıkarılmayacağını konu edinir. Gayeleri farklı olsa da terimleri ve metotları birbirine gayet yakın ve çoğu zaman aynıdır. Bu da Belâgat konusunda disiplinlerarası çalışmaların ehemmiyetine işaret etmektedir. Cevdet Paşa’nın Belâgat-ı Osmaniyesi’nin girişinde yer alan Mantık ilmiyle ilgili lahika da bu gereksinimin bir tezahürüdür.

Zübdetü'l-Beyân’ın örneklerle yaptığı yeniliği bizler bugün artık -eskiyi de bilerek- terim ve tasniflerde yapmalı, kalıplaşmış tasnif ve başlıklar yerine daha esnek ve edebî yeniliklere daha açık ve geliştirilebilir tasniflere yönelmeliyiz. Belâgat’in sabit, durağan anlaşılmayan, faydasız bir normatif ilim dalı olmasının önüne de böyle geçilebilir.

METİN

ZÜBDETÜ'L-BEYÂN

Müderresinden ve Dâru's-Şafağa mu'allimînden Mihalicî Muştafa Efendi'nin eşeridir

Her hakkı Dâru's-Şafağa'ya 'âiddir

Mekteb mührünü hâvî olmayan nüshalar sahtedir

Me'ârif nezâret-i celîlesinin 454 numrolu ve fî 15 kânûn-ı şânî sene 321 târîhli ruşsatnâmesiyle tab' olunmuşdur

Dersa'âdet

Maḥmūd Beg Maṭba'ası

1325

[2]²⁴

DİBÂCE-İ ZÜBDETÜ'L-BEYÂN

Meḥāmid-i lâ'ika-i fā'ika ol zāt-ı ecell ü a' lāniñ bārgāh-ı eḫadiyyetine olsun ki nev' -i benī ādemi nuṭḫ u ifade-i merām ile mevsūf u mümtāz kıllup her birinin lisānlarını ḫakīkat ve mecāz ve kināye ile tezyin eyledi. Ve şalavāt-ı zākiyye-i nā-mütenāhiyye ol maẓhar-ı esrār-ı *Ene efsahu men nataka bi'd-dād*²⁵ ḫuzūr-ı nebevilerine olsun ki derece-i ḫuşvā-yı belāgati *İnne mine'l-beyāni le-sihren*²⁶ maẓmūn-ı bedī' iyle beyān eyledi.

Ve tarziyye-i celile-i cemile onuñ āl ü aşḫābınıñ cümlesine olsun ki her biri mesā'il-i dāniyyeyi ḫikmet-i beyān-ı nebevīden aḫz u telaḫḫī eyleyüp *Kellimu'n-nāse 'alā kaderi 'uḫūlihim*²⁷ muḫtezāsına ri' āyetle ṭuruḫ-ı edā-yı murāda işāret eylediler.

Eşer-i zā nev-residegān-ı 'Oşmāniyye'ye bir hediye-i nā-çiz olmak niyyet-i ḫayriyyesiyle her bir mişālleri Türkiyyü'l-'ibāre ve beyne'n-nās meşḫūr ve müte'ārif olan ḫurūb-ı emsālden olarak ve her bir ḫā'idesi müte'addid [3] mişāller ile izāḫ olunarak 'İlm-i Beyān'dan işbu risāle-i muḫtaşara tertib olunup *Zübdetü'l-Beyān* tesmiye olundu.

Ve bir muḫaddime ve üç bāb ve bir ḫātīme ve tekmile üzerine taḫsīm olunup muḫaddimede 'İlm-i Beyān ve ḫakīkat ve mecāz ve kināyeniñ ta'rifleri ve birinci bābda mecāz-ı mürseller ve ikinci bābda isti'āreler ve üçüncü bābda kināye ve kināyeniñ nükteleri ve ḫātīmede ta'rīz ve tekmilede ḫakīkat, mecāz ve kināyeniñ isti'mālleri beyninde olan farkları beyān olundu. Ve mine'llāhi't-tevfik.

[4]

MUḫADDİME

'İLM-İ BEYÂN

Bir 'ilimdir ki ma'nā-yı vāḫidi ṭuruḫ-ı muḫtelife ve terākīb-i mütenevvi'a ile irād ve ifāde onuñla bilinir. Ya'nī mütেকellimiñ muḫātaba ifādesinde ṭuruḫ-ı muḫtelife ile olan bir ma'nāyı ol ṭarīḫleriñ eñ ziyāde vāzıḫ ve açıḫ olanı ile añlatmak kendisiyle ḫāşıl olan bir 'ilmdir. İmdi mütেকellimiñ muḫātaba maḫşūd-ı şaḫīḫini ifāde etmeniñ ṭarīḫleri üçdür. Onlar da ḫakīkat ve mecāz ve kināyedir.

²⁴ Köşeli parantez içinde verilen sayılar sayfa numarasını göstermektedir.

²⁵ "Ben dād lisaniyla konuşanların en güzel ve düzgün konuşanıyım." Tamamı *Ene efsahu men nataka bi'd-dād beyde enni min-Kureyş* şeklindedir ve bu hāliyle anlamı "Ben dād lisaniyla konuşanların en güzel ve düzgün konuşanıyım çünkü ben Kureyş kabilesindenim" olmaktadır (el-Aclūnî 2000/1: 232). *El-Mu'cemü'l-Vasit*'te (2014: 852) *kināye* maddesinde "dād lisaniyla konuşanlar" (kināyetu 'an en-nātıkın bi'd-dād) için "Arap olan veya Arapça konuşan" (el-Arab ev mütেকellimîn bi'l-Arabiyye) anlamı verilir. Dād (ض) harfi Arapça'ya mahsustur ve *dād lisani* "Arap lisani/Arapça" anlamına gelmektedir. Nitekim aynı sözü edebî eserlerimizde *Ene efsahu'l-Arab* (Ben Arapların en güzel ve düzgün konuşanıyım) şekliyle de görmekteyiz.

²⁶ "Bazı sözler sihirdir." (el-Aclūnî 2000/1: 290). Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizî, Muvatta ve Müsned'de de geçmektedir (bkz. Yılmaz 2013: 307). el-Aclūnî (ö. 1162/1749), hadisin bağlamını ve ne üzerine söylendiğini (sebeb-i vürūd) kısaca açıklamakla yetinirken Muallim Nâci (ö. 1893) *Sānihâtü'l-Arab* isimli eserinde daha fazla tarihî bilgi aktarır (2002: 128). Sihar, tesiri ve sürati ile meşhur olduğundan "güzel ifade" demek olan "beyān" ona benzetilir. Zaten hadisin tefsiri "Bazı sözler (beyān), dinleyenlere sihir gibi etki eder" (İnne ba'ze'l-bevān ya'melu 'amele's-sihir) şeklinde yapılmıştır (Nâci 2002: 128).

²⁷ "İnsanlara akıllarının mikdarınca konuş." *Keşfü'l-Hafâ*'da hadisin kritiği ile birlikte birkaç versiyonu daha zikredilmektedir. Ayrıca madde başı olarak burada geçtiği gibi değil, şu şekilde yer almaktadır: *İnsanlara akıllarının mikdarınca konuşmakla emrolunduk* (Umirnâ en nukellime'n-nāse 'alâ kaderi 'uḫūlihim) (el-Aclūnî 2000/1: 226).

HAĞİĞAT

Lügatde *şâbite* ve *vâkı'a* ma'nâsına olup bir şeyiñ küñh ü aşlına ve müntehâsına itlâk olunur. Ve bir adama ri'âyet ve himâyeti lâzım olan nesneye itlâk olunur. 'Irz ve nâmûs ve vağâr ve meveddet gibi. Lisânımızda "Filân hağîğatli adamdır" veyâhüd "ĖaĖîĖatsız adamdır" denilir ki ma'nâ-yı mezkûr murâddır.

Fenn-i Beyân ıñılâhında hağîğat kendisi için vaz' olunduğu ma'nâda isti'mâl olunan lafzıdır. Meşelâ "Arslan" deyip [5] "Bildigimiz birinci hayvânı" murâd etmek gibi. Ve eger "Arslan" zıkr olunup bundan "Ėuvvetli ve şecâ'atli bir adam" murâd olunur ise o arslan lafzı vaz' olunduğu ma'nânıñ Ėayrısında isti'mâl olunmuş demek olmağla mecâz olur, nitekim "Eli kılıÇlı bir arslan baña selâm verdi" deyip "Şecâ'atli bir kimse" murâd olunur. Tafşili mecâz bahşinde gelecektir. Ve bu lafzıñ vaz' olunduğu ma'nâya *ma'nâ-yı mevzû'un leh* ve *ma'nâ-yı hağîğî* ve soñraki isti'mâl olunduğu ma'nâya dağı *ma'nâ-yı müsta'melün fih* ve *ma'nâ-yı mecâzi* ta'bir olunur.

MECÂZ

Lügatde *geçmek* ma'nâsına maşdardır. İsm-i mekân dağı olur, bu münâsebetle bir ucundan öbür ucuna geçilen yola dağı itlâk olunur. Fenn-i Beyân'da mevzû'un lehinde isti'mâline Ėarîne-i mâni'a bulunduğu hâlde ma'nâ-yı mevzû'un leh ile ma'nâ-yı müsta'melün fih arasında bir *'alâğa* ya'nî ittişâl ve münâsebet ile mevzû'un lehiniñ Ėayrı bir ma'nâda isti'mâl olunan lafzıdır.

Sol haysiyyetle ki kendisiyle teğâhub ve tekellüm olunan ıñılâhda isti'mâl olunduğu ma'nâ, mevzû'un leh olan ma'nânıñ Ėayrısı olmalıdır.

Meşelâ "Cem'" lafzı Fenn-i Lügat'de toplamak ve birikdirmek ma'nâsınadır ve Fenn-i NaĖv-i 'Arabî'de ikiden yukarı olan şeylerde isti'mâl olunan lafza itlâk olunur ve Fenn-i Bedî'de iki [6] şeyi yâhüd birtağım eşyâ-yı müte'addideyi bir hükmdede toplamak ma'nâsına isti'mâl olunur ve Fenn-i Hisâb'da bir cinsden olan birtağım 'adedleri toplayıp hâşılını bulmak ma'nâsında isti'mâl olunur. İmdi "Cem'" lafzı Fenn-i Lügat'de isti'mâl olunduğda evvelki ma'nâda hağîğat, soñraki ma'nâlarda mecâz olur. Fenn-i NaĖv-i 'Arabî'de isti'mâl olunduğda ikinci ma'nâda hağîğat, sâ'irlerinde mecâz olur. Kezâlik "Şalât" lafzı lügatde "Du'a" ma'nâsınadır ve Şer'-i Şerîf'de ef'âl-i ma'lûme ve erkân-ı mağşûşadan 'ibâret olan "Namâz" ma'nâsınadır. İmdi Fenn-i Lügat'de "Şalât" zıkr olunursa "Du'a" ma'nâsında hağîğat ve "Namâz" ma'nâsında mecâz olur. Ve Şer'-i Şerîf'de isti'mâl olunduğda "Namâz" ma'nâsında hağîğat ve "Du'a" ma'nâsında mecâz olur.

Şöyle ki bir lügat kitabında "Şalât" lafzı zıkr olunduğda eger ondan "Du'a" ma'nâsı murâd olunursa hağîğat ve eger "Namâz" ma'nâsı murâd olunursa mecâz olur.

Ve bi'l-'akis "Şalât" lafzı 'İlm-i Hâl ve sâ'ir fiğh kitâblarında zıkr olunsa eger ondan "Namâz" ma'nâsı murâd olunursa hağîğat, "Du'a" ma'nâsı murâd olunursa mecâz olmuş olur.

İşte mecâzın ta'rîfinde *sol haysiyyetle ki* diyerek taĖyidiñ fâ'idesi zâhir oldu. HaĖîĖatiñ ta'rîfinde dağı *bu haysiyyet* mu'teber [7] olmağla hağîğat ile mecâz birbirinden fark ve temyîz olunurlar.

‘Alâka’ lafzı ‘aynîñ fethiyle ma‘nâ-yı mevzû‘un leh ile ma‘nâ-yı mecâzî beyninde bir ittîşâl ve münâsebetden ‘ibâretidir. Buña *cihet-i cāmî‘a* dağî denir. Meşelâ “Eli kılıçlı bir arslan gördüm” denildikde bu terkîbden “Şecâ‘atli bir adam gördüm” demek ma‘nâsı murâd olunmağla mevzû‘un leh olan “yırtıcı hayvân” ile “şecâ‘atli adam” beyninde ‘alâka ve münâsebet “şecâ‘at” olur ve bu terkîbde mevzû‘un lehiñ murâd olunmadığına karîne “eli kılıçlı” lafzıdır. Zîrâ ma‘hüd hayvânîñ eline kılıç almadığı zâhirdir. Ve “Bugün Hâtîm-i Tâyy baña bir kitâb verdi” deyip “Sağî bir kimseyi” murâd etmek ve “Çeşme ağıdı” deyip “Şuyu” murâd etmek ve “Feneri yak” deyip “Mumunu” ve belki “Fîtilini” murâd etmek dağî böyledir ve bunlarıñ ‘alâka ve münâsebetleri mağall-i münâsibinde beyân olunacağdır. Ve mecâzîñ ta‘rifinde zîkr olunan ‘alâka gâlağ olanları iğrâc içindir. Meşelâ bir kitâba işâret ederek “Şu atı alıver” dese mecâz olmaz, belki gâlağ olur. Zîrâ kitâb ile at beynlerinde ‘alâka-i mu‘tebere yoğdur.

S²⁸: Kitâb ile at beyninde “ikisiyle de intifâ‘ olunmak” veyâğud “ikisiyle de mağlûba vâşıl olmak” mişilli bir ‘alâka ve münâsebet bulunmak mümkün iken niçin gâlağa ħaml olup mecâz ħabilinden ħılınmadı?

C²⁹: ‘Alâkanıñ mücerred bulunması kifâyet etmeyip belki tekellüm zamânında ol ‘alâka mülâğaza olunmak lâzımdır. Bundan añlaşıldı ki [8] mişâl-i mezkûrda ‘alâka-i mezkûreyi mülâğaza ederek kitâb alan bir tâlib kitâbı göstererek “Bugün on ħuruşa şu atı aldım” dese ‘alâka, mu‘tebere olmağla mecâz olup gâlağ i‘tibâr olunmaz. Dağî mecâzîñ ta‘rifinde ħarîneniñ lüzümü kinâyeyi iğrâc içindir. Zîrâ ma‘nâ-yı mecâzî murâd olunduğda ma‘nâ-yı mevzû‘un leh aşlâ murâd olunmaz. Ama kinâyeye murâd olunduğda hem ma‘nâ-yı kinevî ve hem de ma‘nâ-yı ħağîkî berâber murâd olunmak mümkündür. Ve murâd olunan ma‘nâya intîkâl için mecâz ve kinâyeniñ her birinde ma‘nâ-yı ħağîkî zihnde taşavvur olunmak lâzımdır.

KİNÂYE

Lügâtede bir nesneyi tekellüm edip ol nesneniñ ħayrısını murâd etmek ma‘nâsıdır ve işlâğ-ı Beyân’da ma‘nâ-yı mevzû‘un lehinde isti‘mâlîne ħarîne-i mâni‘a olmayarak mevzû‘un lehiniñ lâzımı olan ma‘nâda isti‘mâl olunan lafzıdır. Ya‘nî kinâyeye olduğı ħâlde mevzû‘un lehiniñ isti‘mâlîne mâni‘ olmaz. Meşelâ “Fîlânîñ kılıcınıñ bağı uzundur” deyip bu kelâmıla “Boyunuñ uzun olduğunu” murâd etmek gibi. Zîrâ kılıcınıñ bağıniñ uzun olmasına boyunuñ uzun olması lâzım gelir. İmdi bu terkîble hem boyunuñ uzun olması ve hem de kılıcınıñ bağıniñ uzun olması murâd olunmak câ‘izdir. Ve bu terkîb kendi ħağğında söylenen kimseniñ kılıcı olsun olmasın berâberdir. Bu tağdırce mecâz ile kinâyeye beyninde fark zâhir oldu. [9] Zîrâ mecâzda ma‘nâ-yı mevzû‘un leh murâd olunmak aşlâ câ‘iz degildir. Meşelâ “Eli kılıçlı bir arslan gördüm” deyip hem “Şecâ‘atli adamı” ve hem de “Ol ħayvânı” murâd etmek câ‘iz olmaz.

Tenbîh: İşbu “Kılıcınıñ bağı uzundur” terkîbine, mermî vezninde, *meknî bih* ve bundan murâd olan “Boyunuñ uzun olmasına” da *meknî ‘anh* tesmiye olunur. Sâ‘ir mişâller dağî böyledir. İnşâ‘allâğ tafşîli kinâyeye bâbında zîkr olunur.

²⁸ *Su‘âl* kelimesinin ilk harfi.

²⁹ *Cevâb* kelimesinin ilk harfi.

BİRİNCİ BÂB:

MECÂZ BEYÂNINDADIR

Mecâz iki kısımdır, bir kısmı *mecâz-ı mürsel* ve bir kısmı da *isti'âre*'dir. Zîrâ ma'nâ-yı mevzû'un leh ile ma'nâ-yı müsta'melün fih beyninde bulunan 'alâka ve münâsebet müşâbehet olmayıp ber-vech-i âtî zıkr olunacak 'alâkalardan biri olursa *mecâz-ı mürsel* derler.

Ve eger 'alâka-i mezkûre müşâbehet ya'nî ma'nâ-yı müsta'melün-fihîñ ma'nâ-yı mevzû'un lehe beñzemesi olursa ol *mecâza* da *isti'âre* derler.

Mecâz-ı mürselde olup müşâbehet olmayan 'alâkalar otuz üçdür ki bunlardır: 1. Maşdariyyet 2. Mazhariyyet 3. Mücâveret 4. Cüz'iyet 5. Külliyyet 6. Sebebiyyet 7. Müsebbebiyyet 8. Kevn-i sâbık 9. Kevn-i lâhık [10] 10. Mahalliyyet 11. Hâlliyyet 12. İlliyyet 13. İtlâk 14. Takyîd 15. 'Umûm 16. Huşuş 17. Kuvvet 18. Lâzımiyyet 19. Melzûmiyyet 20. 'İlliyyet 21. Ma'lûliyyet 22. Mûte'allıkiyyet 23. Mûte'allakiyyet 24. Şartıyyet 25. Meşrûtiyyet 26. Dâlliyyet 27. Medlûliyyet 28. Bedeliyyet 29. Zıddiyyet 30. Müşâkele 31. Ma'rife 32. Nekre 33. Gâyet.

Ve *müşâbehet* 'alâkasıyla 'İlm-i Beyân'da 'alâkât-ı mu'tebere-i meşhûre otuz dört olur. Ba'zen bir *mecâzda* bu 'alâkalardan birden ziyâdesi bulunur. Nitekim 'alâkâtı beyân eşnâsında işâret olunur, *huşuşen kevn-i lâhık* 'alâkasında taşrih olunmuşdur.

1. Maşdariyyet 'alâkasıdır ki ma'nâ-yı mevzû'un leh, ma'nâ-yı müsta'melün-fihîñ maḥall-i şudûru olmağdır. "El" zıkr olunup elden şâdır olan "Ni'met ve ihsânı" murâd etmek gibi. Nitekim "Bu kadar kimse onuñ eline baqarlar" deyip "İhsânına baqarlar" demek murâd olunur ve "İki el bir baş içindir" deyip elden şâdır olan "Ticâreti" murâd etmek gibi ve "Dil" deyip ondan şâdır olan "Sözü" murâd etmek gibi. Nitekim "Dilim dilim (دل) etdi beni dilim dilim (دلم)" [11] ve "Bülbülün çekdiği dili belâsıdır" ve "Filân adam çok dil bilir" ve "Filân adam tatlı dillidir" ve "Olur merhem cerâhat-ı sinâna / 'İlâc olmaz velî zaḥm-ı lisâna" denilip bunlar ile dilden şâdır olan "Söz" murâd olunur.

Ve "Ağız" zıkr olunup ondan şâdır olan "Sözü" murâd etmek daḥi böyledir. Nitekim "Eliñ ağızına baqan aç qalır" ve "Şakım ağızımı açma" deyip bunlardan "Söz" murâd olunur.

2. Mazhariyyet 'alâkasıdır ki mevzû'un leh, müsta'melün-fihîñ maḥall-i zuhûru olmağdır. "El" zıkr olunup "Kudret" ma'nâsı murâd olunmağ gibi. Nitekim "Bu iş onuñ eliyle tekmil olur" ve "El elden üstündür" denilip cümlesinden "Kudret" murâd olunur.

3. Mücâveret 'alâkasıdır ki mevzû'un leh ile müsta'melün fih arasında mücâveret bulunmağdır. "Bostân dolabından şu içdim" deyip "Koğayı"³⁰ yâḥud "Oluğ" murâd etmek ve "Şu sebîlden şu içdim" deyip "Tasını" ve "Koyunu kırkıdım" deyip "Yüñünü" ve "Şu hayvânı indir" deyip "Yükünü" ve "Bu ağaçdan ye" deyip [12] "Yemişini" ve "Câmi'den âbdest aldım" deyip mücâviri bulunan "Çeşmeyi" murâd etmek gibi. Zîrâ "dolab ile

³⁰ Kova

koğa” ve “sebîl ile taş” ve “koyun ile yün” ve “hayvân ile yük” ve “câmi ile çeşme” aralarında olan mücâveret zâhirdir.

4. Cüz'iyet 'alâkasıdır ki ma'nâ-yı mevzû'un leh, ma'nâ-yı müsta'melün-fihiñ cüz'ü olmağıdır. Ya'nî bir şeyiñ cüz'ünü zıkr edip küllünü murâd etmektir. Nitekim “İçimizde yabancı göz var” deyip “Yabancı adamı” murâd ederler.

Ve bu cüz'iyet 'alâkası her bir cüz'iyet ve külliyyet bulunan maddelerde muhtarıden cārî olmayıp ber-vech-i âtî iki şartıñ biri bulunmağı lâzımdır:

Birinci şart: Cüz' mün'adim olduğıda küllden ğarağ ve menfa'at mün'adim olmalı, “Dil” deyip “Tercümâni” murâd etmek gibi. Zîrâ “Dil” olmasa yâğud “Bir lügâtden başka bir lügât bilmece” küll olan “Tercümân” ile menfa'at mün'adim olur. İmdi “Dil”, küll olan “Tercümâna”mezîd-i ihtîşâş ile muhtaşş olmağıla aralarında cüz'iyet 'alâkası cārî olur. Nitekim “Filân mağallde bir muğarebe oldu ki düşmanı dil kese [?] kırdılar” ve “Oşmânlılar öyle muğarebe etdiler ki düşmandan bir dil bile çıkmadı” deyip “Bir adam” murâd olur.

İkinci şart: Cüz' mün'adim olduğıda küll dağı mün'adim olmalı, [13] “Bağ” zıkr olunup “İnsân” murâd olunmağı gibi. Nitekim “Başıñ sağ olsun” deyip “Cemî' bedenini” murâd ederler. Zîrâ başıñ in'idâmıyla sâ'ir 'uzuvlarıñıñ dağı mün'adim olacağı bedihîdir ve “Filâniñ evinde yedi baş var” ve “Bu kadar boğaz günde ne yer” ve “Yirmi rakabeye³¹ mâlikdir” deyip “İnsânı” murâd etmek ve “Cezbeyi³² getir” deyip “Kahve tağımını” ve “Hoğkayı getir” deyip “Yazı tağımını” ve “Çağmağ” deyip “Tüfengi” ve “Bir tam yapmış” deyip “Evi” murâd etmek... Cümlesi *zıkr-i cüz'* ve *irâde-i küll* kaçabilindendir. Lâkin “El” ve “Ayak” ve “Kulağ” gibi cüz'üñ in'idâmıyla küllüñ mün'adim olmadığı şeylerden birini zıkr edip küll murâd olunmağı cā'iz olmaz. Meşelâ “El” deyip “Adam” murâd olunmaz.

5. Külliyyet 'alâkasıdır ki ma'nâ-yı mevzû'un leh, ma'nâ-yı müsta'melün-fihiñ küllü olmağıdır. Ya'nî bir şeyiñ küllünü zıkr edip ondan cüz'ünü murâd etmektir. “Ağlama şadâsını işitmek için parmağımı kulağıma şoğdum” deyip “Parmağıñıñ ucunu” ya'nî “Tırnağ olan mağalli” murâd etmek ve “Araba kırıldı” deyip “Tekerlegini” ve “Sâ'at bozuldu” deyip “Bir çarğımı”ve “Kayığ delindi” deyip “Bir tağtasını” ve “İlm-i Beyân'ı oğudum” deyip “Bir miğdarını” murâd etmek gibi ve “Hüruf-ı cārreniñ evvelkisi bādır, âmentü [14] bi'llâhi te'âlâ gibi” deyip bu terkîbden “Bâ'yı” murâd etmek dağı *zıkr-i küll* ve *irâde-i cüz'*dür. Zîrâ mişâl olan ancak “Bâ” olup sâ'ir kelimeler “Bâ”niñ 'amelini ve ma'nâsını izâğ için getirilmiştir. Ve'l-hâşıl mişâl olarak irâd olunan terkîbleriñ hepsi böyle *zıkr-i küll* ve *irâde-i cüz'* kaçabilinden olur. Nitekim “Ağlama şadâsını işitmek için parmağımı kulağıma şoğdum” terkîbinde mişâl olan yalnız “Parmağ” lafzı olmağıla terkîbi zıkr edip içinden yalnız “Parmağı” murâd etmek dağı bu kaçabilenden olur.

³¹ *Rakabe* aslında “boyun” demektir, ancak mecâz-ı mürsel yoluyla bedenin tümünü ifade eder. Örfte ise kölelere isim olmuştur. Tıpkı “baş” kelimesiyle hayvanın kastedilmesi gibi (bkz. el-İsfahanî 2012: 437).

³² Cezve

İstitrâd: ‘Araba lafzı rukûb veyâ eşyâ tahmîli için isti‘mâl olunan şeyiñ ismidir. Lisân-ı Türkî’de ‘ayn harfi bulunmayıp ve aşl-ı Çağatâyî’de hemze ile araba (آرابه) olduğuna binâ’en ‘ayn ile ‘araba yazılmak gâlaṭ-ı meşhûr olarak kalmıştır. ‘Arabî’de fetḥateynle ‘‘acele’ ve Fârisî’de kâf-ı Fârisiyye ile ‘gerdüne’ derler.

6. Sebebiyyet ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un lehiñ ma‘nâ-yı müsta‘melün-fihe sebep olmasıdır. Ya‘nî sebep zıkr olunup müsebbib murâd olunur. “Yağmuru” zıkr edip “Otları” murâd etmek gibi. Nitekim rencber ṭā’ifesi “Bu yağmur bizim hayvânları ṭoyurdu” deyip ondan yağmur sebebiyle ḥâşıl olan “Otları” murâd ederler ve “Medâr-ı ta‘ ayyüş olacaq kadar bir ḥıdmet buldum” deyip ondan “Ḥıdmet sebebiyle ḥâşıl olan parayı” murâd etmek gibi. Zîrâ [15] ḥıdmet, medâr-ı ta‘ ayyüş olmaz ve “Ef‘ale’niñ hemzesi kezâlik istef‘ale’niñ sîn’i birçok ma‘nâlar içindir” deyip “Ol bâbları” ve “Ol bâblardan taşrîf olunan kelimeleri” murâd etmek daḥi böyledir. Zîrâ hemze ile sîn başlı başlarına bir ma‘nâ ifâde etmeyip belki bâblarıñ ol ma‘nâları ifâde etmelerine sebep olurlar.

Ve ba‘zılar bu mişâllere *zıkr-i cüz’ ve irâde-i küll* ve ba‘zılar daḥi *zıkr-i ḥâl ve irâde-i maḥalldir* dediler. Ve’l-ḥâşıl bu mişâllerîñ üç vechile tevcîh ve taṭbîki mümkündür.

7. Müsebbbiyyet ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un leh, ma‘nâ-yı müsta‘melün-fihiñ müsebbibi olmasıdır. Yağmur yağarken “Otlar yağıyor” deyip “Yağmuru” murâd etmek ve yeñice bir ticârete heves eden kimseye “Parayı buldu” deyip “Paraya sebep olan işi” murâd etmek ve çeşme yapıdaran kimseye “Ḥayr u ḥasenât işlemiş” deyip “Ḥayru ḥasenâta sebep olan ‘ameli” murâd etmek ve ‘Arablar beyninde meşel-i meşhûr olan “Te‘ebbeta şerren”³³ ya‘nî “Şerri koltukladı” deyip “Kılıcı” murâd etmek gibi.

8. Kevn-i sâbık ‘alâkasıdır ki ḥükm-i zamânî i‘tibâriyle ma‘nâ-yı ḥaḳîkî, [16] ma‘nâ-yı mecâzî üzerine muḳaddem olmasıdır. Ya‘nî bir nesneye zamân-ı evvelde olduğu hâliñ ismini iṭlâk eylemektir. “Ḥâkim efendi filân yetimiñ mālını kendisine vermiş” denilip “Evvelden yetim olan kimseyi” murâd etmek gibi. Zîrâ yetim iken mālî kendine verilmeyip yetimlikden çıkdıktan soñra verilir ve büyük bir kimseye ve ḳaba şaḳallı adama “Çocuk” ve yemişli ağaca “Fidan” demek gibi ve bu mecâza *mecâz-ı kevnî* daḥi derler.

9. Kevn-i lâḥıḳ ‘alâkasıdır ki ḥükm-i zamânî i‘tibâriyle ma‘nâ-yı ḥaḳîkî, ma‘nâ-yı mecâzîye lâḥıḳ olmasıdır. Ya‘nî bir nesne gelecekde olacağı hâliñ ismini iṭlâk eylemektir. Üzüm şıkan kimseniñ “Bekmez şıkiyorum” ve şeker ezen kimseniñ “Şerbet eziyorum” ve hiç oḳumamış çocuğa “Ḥ‘âce”ve “Efendi” ve yeñice Ḳur‘ân ezberlemege başlayan kimseye “Ḥâfız-ı Ḳur‘ân” ve ḥacc-ı şerîfe niyyet eden kimseye “Ḥâccu’l-ḥaremeyn” ve muḥârebeye gitmek üzere ḥâzırlanan kimselere “Ġâzî” ta‘birleri gibi. Ve bu mecâza *mecâz-ı evvelî* daḥi derler ki *mâ ye‘ûlu ileyh*³⁴ i‘tibâriyle mecâz demektir.

³³ “Şerri kucakladı, koltuk altına aldı.” Bir Arap şairi Sâbit bin Câbir’in (ö. 530 m.) lakabıdır. Hikâyeye göre Sâbit bin Câbir’in annesine onun nerede olduğunu sorarlar ve annesi de oḅlu Sâbit için “Kılıcını aldı ve çıktı” anlamında “Te‘ebbeta şerren ve harece” demiş ve ondan sonra şairin lakabı “Te‘ebbeta şerren” olarak kalmıştır (<http://al-hakawati.net/arabic/civilizations/diwanindex7a2.pdf>). Kılıç; katle, dolayısıyla şerre sebep olduğundan mecâz-ı mürsel yoluyla böyle isimlendirilmiştir.

³⁴ *Mâ ye‘ûlu ileyh* “[bir şeyin] gelecekte alacağı/olacağı hâl, durum, şekil” anlamına gelmektedir. *Kevn-i sâbık* için de *mâ kâne ‘aleyh* denilir, bu da “[bir şeyin] geçmişteki hâli, durumu, şekli” demektir (el-Kazvîni 2006: 112, el-Kazvîni 2009: 270, et-Taftazânî 2013: 577).

Ve yumurtacılarıñ “On paraya bir tavuğ” deyip yumurtayı murād etdikleri terkibde *kevn-i lâhık* ve *maşdariyyet* ‘alâkaları bulunur. Zîrâ yumurta fi’l-aşl tavuğdan hâşıl olduğuna binâ’en [17] *maşdariyyet* ve soñra yumurta bir tavuğ olacağı i’tibâriyle *kevn-i lâhık* olur. İşte bu terkibde iki dürlü ‘alâka-i mu‘tebere cem‘ oldu. “Yumurtayı”³⁵ intifâ‘ da “Tavuğa” teşbîh edip *isti‘âre* kabîlinden kılmak dañi mümkündür.

10. Mahalliyyet ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû’un lehiñ ma‘nâ-yı mecâzîye maħall olmasıdır. Ya‘nî maħall zîkr olunup hâll murād olunmağdır. “Bu haberi sen köye şor” deyip “Köyüñ ahâlisine şor” demegi murād etmek gibi. Zîrâ “Köye” su‘âl teveccüh olunmağ mümkün olmamağla “Ol köyde sâkin olan ahâlî” murād olunur. Ve buña *mecâz bi’n-noķşân ve mecâz-ı ħazfî* dañi derler. Nitekim beyân olunacağdır.

“Şu maşlahata bâb-ı ‘âlî karar vermiş” deyip “Vükelâ-yı ‘izâm ħazerâtını” ve “Bağalım bu işe fetvâhâne râzî olur mu” deyip “Müftî efendileri” ve “Her hâlde meclisiñ kararı bozulmaz” deyip “Meclisde bulunan zevâtı” murād etmek ve “Oluk akar” ve “Çay akdı” ve “Dere akıyor” ve “Desti akmış” ve “Tencereyi kaynat” ve “Cezbeyi taşırma” ve “Çeşme kesilmiş” ve “Bardağı tıldur” ve “Ĥavuz tıñmuş” deyip bunlardan “Şuyu” murād etmek ve “Ĥoķka kurumuş” deyip “Mürekkebi” ve “Ĥandil yanmış” deyip “Fıtılını” ve “Feneri yak” deyip “Mumunu” ve muħallebiciniñ [18] “On paraya bir tabağ” deyip “İçindeki muħallebiyi” ve “Bu teneke bir oķkadır” deyip “İçindeki meşelâ zeytin yağıñı” murād etmek dañi böyledir.

11. Ĥalliyyet ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı ħaķîķiniñ ma‘nâ-yı mecâzîde mevcüd olmasıdır. Ya‘nî ħâllini zîkr edip maħallini murād etmeğdir. “Peder ve vâlidem Allâhıñ rahmetinde olsunlar” deyip “Raĥmet kendisinde hâll ve mevcüd olan cenneti” murād etmek gibi. Ve hâll kelimesi lâmiñ teşdidiyledir. Ve “Ĥapân-ı daķık” deyip “Kendisinde terâzi bulunan maħalli” murād etmek ve “Üsküdar” deyip “Kendisinde menzilĥâne bulunan kaşabayı” murād etmek ve “Vapur” deyip “Kendisinde buğ bulunan gemiyi” murād etmek ve “Şimendifer” yâñud “Temir yolu” deyip “Onda hâll olan ‘arabaları” murād etmek ve “Na‘lli Ĥân” deyip “Kendisinde Na‘lli Ĥân olan kaşabayı” murād etmek ve “Mürekkebi getir” deyip “Ĥoķkayı” murād etmek... Cümlesi zîkr-i hâll ve irâde-i maħall olurlar.

İzâhât: ‘Ĥapân’büyük terâzi ma‘nâsına olup ‘ĥapân-ı daķık’ un terâzisi demekdir, soñra un terâzisi bulunan maħalle tesmiye olunmuşdur.

Ve Üsküdar fi’l-aşl menzilĥâne demekdir, soñra kendisinde menzilĥâne bulunduğ için kaşaba-i mezbüreye Üsküdar denilmişdir. [19] Ve vapur dañi ecnebî lügatinde buğ ma‘nâsına olup soñra buğ vâsıtasıyla işleyen gemilere vapur tesmiye olunmuşdur ve şimendifer kezâlik ecnebî lügatında temir yol ma‘nâsıdır. Ve Na‘lli Ĥân Anğara vilâyetinde bir kaşabadır ki onda ġâyet büyük bir ĥân olup ĥânıñ ĥapısında bir büyük na‘l-i mu‘allağ bulunmağla vech-i tesmiyeye bâdî olmuşdur.

12. Āliyyet ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû’un leh, ma‘nâ-yı mecâzîniñ âleti olmağdır. Ya‘nî bir âleti zîkr edip ol âletle ĥuşûle gelen şeyi murād etmeğdir. “Yâ Rab benden soñra şu risâlemi oğuyanlarda benim için lisân-ı şıdķ kılı” deyip “Bâķî olan kelâm-ı şâdıķı” ya‘nî “zîkr-i ĥayrı” murād etmek gibi. Zîrâ lisân kelâmıñ

³⁵ Metinde sehven “yumurtalı” yazılmış.

âletidir. Ve “Orağ biçdim” deyip “Orağ ile biçilen şeyi” ve “Çapa kazmış” deyip “Çapa ile kazılan bāğçeyi” murād etmek gibi.

13. **İflāk** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un leh muṭlağ olup ma‘nâ-yı mecâzî muḳayyed olmağdır. Ya‘nî muṭlağ zıkr olunup muḳayyed olan bir şey murād olunmağdır. “Üzüm aldı” deyip “Yaş üzüm” yâḫud “Ḳuru üzüm aldı” demegi ve “Bugün filân yere gitdim” deyip [20] “At ile” yâḫud “Araba ile” yâḫud “Vapur ile gitdim” demegi ve “Düşmanlarımız katl olundu” deyip “Ṭop ile” yâḫud “Tüfeng ile” yâḫud “Ḳılıç ile” demegi murād etmek gibi.

14. **Takıyd** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un leh muḳayyed olup ma‘nâ-yı mecâzî muṭlağ olmağdır. Ya‘nî muḳayyed olan şey zıkr olunup ondan muṭlağ olan bir şey murād olunmağdır. “Bu şâkirdler hep ana ḳuzusudur” deyip “Ana evlâdı” demegi murād etmek gibi. Zîrâ “Ḳuzu” ḳoyun cinsiniñ yavrusuna denmekle muḳayyed olup bundan muṭlağ “Evlâd” murād olunmuşdur.

Ve “Analar yavrusuna ziyâde merḫametlidir” deyip muṭlağ “Evlâdı” murād etmek ve “Filân adamı çağır” deyip muṭlağ “Bir adam çağır” demegi murād etmek ve “Çavuş üzümü aldım” deyip muṭlağ “Üzüm aldım” demegi murād etmek gibi.

15. ‘**Umüm** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un leh ‘âm olup ma‘nâ-yı mecâzî ḫâşş olmağdır. Ya‘nî ‘âm olan şeyi zıkr edip ondan ḫâşşı murād eylemekdir. “Dâbbeyi” zıkr edip ondan “Feresi/atı” [21] murād etmek gibi. Nitekim “Ḥayvânî ḫâzırla” deyip “Atı” yâḫud “Bârgîr” yâḫud “Ḳatırı” yâḫud “Ḥımârî” yâḫud “Öküzü” murād ederler.

Ve ‘umüm ‘alâkasında ḫâşş, ‘âmîñ vâḫidi ve cüz‘ü olmağ lâzımdır. Ve bu vâḫid yâ *vâḫid-i nev‘î* olur, zıkr olunan mişâller gibi; zîrâ at, ḫayvânîñ vâḫid-i nev‘îsidir. Veyâ *vâḫid-i şaḫşî* olur; “Şu ḫayvâna söyle uşlu otursun”³⁶ deyip “Zeyd’i” murād etmek, kezâlik “Bu naşıl insân, niçin okumuyor” deyip yine insândan “Zeyd’i”³⁷ murād etmek ve “Şu şâkird derse gidiyor” deyip “Bekir’i”³⁸ ve “Şu kâtib beg ma‘lümâtlıdır” deyip “Ḥâlid’i”³⁹ murād etmek gibi.

16. **Ḥuşuş** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mevzû‘un leh, ḫâşş olup ma‘nâ-yı mecâzî ‘âm olmağdır. Ya‘nî ḫâşş olan bir şeyi zıkr edip ondan ‘âm olan bir şeyi murād etmek, “Feresi” zıkr edip “Dâbbeyi” murād etmek gibi. Nitekim “Baña bir at ḫâzırla” deyip “Umümen binmege şâliḫ olan ḫayvânlardan biri” murād olunur. “Şu görünen ḫayvân mıdır yohsa taş mıdır” diyen kimseniñ cevâbında meşelâ “Atdır” yâḫud “İnsândır” yâḫud “Bârgirdir” yâḫud “Ḳatırdır” yâḫud “Ḳaplandır” deyip bunlardan biriyle “Ḥayvândır” demegi murād etmek daḫi böyledir. [22] Zîrâ su‘âlîñ cevâbı yalnız “Ḥayvândır” yâḫud “Taşdır” demekle ḫâşıl olmağ iken meşelâ “Atdır” deyip “Ḥayvânî” murād etmiş olmağla *zıkr-i ḫâşş ve irâde-i ‘âm* olmuş olur. “Zeydi baña çağırver” deyip “Bir insân çağırver” demegi murād etmek daḫi bu ḳabîldendir.

³⁶ Yani at hayvan kategorisinin tür olarak bir üyesiyken *şu hayvan* şahıs/tekil olarak üyesidir.

³⁷ Aynı şekilde *insan* hayvan (canlı) kategorisinin tür olarak bir üyesiyken *Zeyd* şahıs/tekil olarak üyesidir.

³⁸ *Bekir* öğrenci (şâkird) kategorisinin bir üyesidir.

³⁹ *Hâlid* kâtip kategorisinin bir üyesidir.

17. **Ƙuvvet** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı mecâzîniñ ma‘nâ-yı mevzû‘un leh ile muttaşif olmağla şâlih olmasıdır. *Ƙuvvet* şol şeydir ki ol şeyiñ *olmağ* şânından olup velâkin *olmaz*, *a‘mâniñ bi’l-Ƙuvve başîr olması* gibi. Bunuñ muqâbiline *fi’l* derler. Fi’l dağı şol şeydir ki *olmağ* şânından olup ve *olur*, *gözü gören adamın bi’l-fi’l başîr olması* gibi.

Ve bu *Ƙuvvet* iki dürlü isti‘ mâl olunur. Biri fi’l ile cem‘ olması mümkün olandır, buña *imkân-ı zâti* ve *imkân-ı ‘âm muqayyed bi-cânibi’l-vücûd* derler, yazı yazan adama *bi’l-Ƙuvve kâtibdir* denildiği gibi. Ve biri fi’l ile cem‘i mümkün olmayıp fi’le münâfi olandır, buña da *imkân-ı isti‘ dâdi* ve *imkân-ı ‘âdi* ve *imkân-ı vuķû‘i* derler. Bu maķâmda murâd olan ikinci ma‘nâdır. Zîrâ ma‘nâ-yı evvel murâd olursa *mecâz-ı evvelî* ħâbilinden olur.

[23] Bir ölmüş kuzuyu görüp “Ne güzel ħoç imiş” demek gibi. Ya‘nî “Büyüse ne güzel ħoç olmağla isti‘ dâdi var imiş” demek olur. Ve yere dökülmüş “Üzüm şırasını” görüp “Ne tatlı bekmez imiş” yâhud “Ne keskin sirke imiş” demek, kezâlik yere dökülmüş şarâbi gördükde “Müskir gördüm” ve “Müskiriñ fenâ ħoķusu burnuma geldi” demek ve kırılıp yerinden ħopmuş bir armud fidanını gördükde “Vâh vâh ne güzel ve tatlı armud ağacı idi” demek gibi.

18. **Lâzımiyyet** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı ħaķîķi, ma‘nâ-yı mecâziye lâzım olmağdır. Ya‘nî lâzımı zıkr edip onuñ melzûmunu murâd eylemekdir. “Zeydi terbiyye etdim” deyip “Döğdüm” demegi murâd etmek gibi. Döğmege terbiyye lâzım olup döğmek dağı melzûm olur. “Bugün ħoķ yoruldu” deyip “Īoķ gezdim” demegi, “Bu gece aşlâ uyumadım” deyip “Īoķ ders müţâla‘a etdim” demegi ve “Bu cum‘a Ayaşofya câmi‘ine gitdim” deyip “Cum‘a namâzını onda ħıldım” demegi murâd etmek gibi.

19. **Melzûmiyyet** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı ħaķîķi, ma‘nâ-yı mecâzîniñ melzûmu olmağdır. [24] Ya‘nî melzûmu zıkr edip lâzımını murâd eylemekdir. “Bugün ħoķ ħalışdım” deyip “Yoruldu” demegi ve “Bugün şabâhđan beri bir şey yemedim” deyip “Īarnım acıķdı” demegi ve “Filân işi ol adama söyledim” deyip “Ol adamı gördüm” demegi murâd etmek gibi.

Ve “Bildi” kelimesine “Müfred gâ‘ib”, “Bildiñ” kelimesine “Müfred muĥâţab”, “Bildim” kelimesine “Müfred mütekellim” ve bu fi‘llere “Ma‘lûm” demek ve “Bilindi, bilindiñ, bilindim”kelimelerine “Mechûl” demek, *lâzım* olan fâ‘illeriniñ ismini fi‘llere tesmiye ħâbilinden olup *zıkr-i melzûm ve irâde-i lâzım* olur. Yoĥsa “Bildi” kelimesine “Īâ‘ib” ve “Bilindi” kelimesine “Mechûl” ve “Bildim” kelimesine “Mütekellim” demek şaĥîĥ olmaz. Zîrâ “gâ‘ib” göze görünmeyen ve “mechûl” bilinmeyen ve “mütekellim” söz söyleyen ma‘nâlarına olmağla ma‘nâ-yı ħaķîķilerini murâd etmek şaĥîĥ olmadığı zâhirdir.

Veyâĥud meşelâ “Bildi kelimesi gâ‘ibdir” demek“Bildi kelimesiniñ fâ‘ili gâ‘ibdir” demek olup bir muzâf ħazf olunmuş i‘tibâr olunur. Bu şüretde zıkr olunan fi‘llere “Īâ‘ib ve muĥâţab ve mütekellim” demek *mecâz-ı ħazfî* ħâbilinden olur, buña *mecâz bi’l-noķşân* dağı derler. Nitekim zıkr olunacağdır.

20. **‘İlliyyet** ‘alâkasıdır ki ma‘nâ-yı ħaķîķi, ma‘nâ-yı mecâziye ‘illet olmağdır. ‘İllet ‘ayniñ kesriyle marâz ma‘nâsına isim ve maşdar olur, cem‘i ‘ileldir, ‘alili iştiğâl eylediği için tesmiye olunmuşdur. Ve ‘özr ve *bahâne* ve *sebeb* ve *bâ‘iş* ma‘nâlarına müsta‘meldir ve bu maķâmda ‘illet ile *mü‘eşşir* ma‘nâsı murâd olunur.

İmdi her bir hükm icâd tarîķiyle Allâh te'âlâ hazretlerine ve tessebbüb cihetiyle 'illetine ve bâ' işine nisbet olunur. Meşelâ toyurmak, halk cihetiyle Allâh te'âlâ hazretlerine ve sebep cihetiyle ta'âma nisbet olunur. Nitekim "Allâh te'âlâ kıarnımı toyurdu" veyâhud "Şu ekmeκ kıarnımı toyurdu" kelâmları şaħiħ olur.

'İlliyyete mişâl: "Āteş" deyip "Ĥarâret" ma'nâsını murâd etmek gibi. Nitekim "Bu şakirdiñ vücûdunda çok âteş var" deyip "Çok Ĥarâret var" demek murâd olunur ve "Bu çocuğun kıanı yok"⁴⁰ deyip "Yüzünüñ şarlıgını" murâd etmek gibi.

21. Ma'lûliyyet 'alâķasıdır ki ma'nâ-yı Ĥaķiķi, ma'nâ-yı mecâziye ma'lûl olmaķdır, "Ĥarâreti" zıkr edip "Āteşi" murâd etmek gibi. Nitekim "Ocağın Ĥarâreti tencereyi kıaynatdı"deyip "Āteşi" murâd ederler ve "Bugün çok buz var" deyip "Şoğugu"ve "Gün toğdu" deyip "Güneşi" murâd etmek daħi böyledir.

[26]

22. Müte'alliķiyyet 'alâķasıdır ki maşdarı zıkr edip ondan ism-i fâ'ili yâhud ism-i mef'ülü murâd eylemektir. Lâmiñ kesriyle müte'alliķ maşdar ve lâmiñ fetħiyle müte'allaķ ism-i fâ'il yâhud ism-i mef'üldür. "Ďarbi" zıkr edip "Ďâribi" murâd etmek gibi. Nitekim "Şâhid-i 'adl" derler ki "Şâhid-i 'âdil" ma'nâsınadır. Ve kıavâ'id-i 'Arabiyye kitâblarında "Ref' naşb, cerr, cezm" deyip "Merfû', manşüb, mecrür, meczüm" murâd olunduğu meşhûrdur. Ve Türki'de "Çaķmak" deyip "Çaķılan şeyi" ve "Kıymak" deyip "Kıyan şeyi" ve "Kıyma" deyip "Kıyılan ve kıyılmış şeyi" ve "Ekmeκ" deyip "Ekilen şeyi" ve "Isıtma" deyip "Isıdan şeyi" murâd ederler ve "Çıķma getir" deyip "Kendiyle Ĥamândan çıķılan eşvâbi" murâd etmek daħi böyledir.

23. Müte'allakıyyet 'alâķasıdır ki ism-i fâ'il yâhud ism-i mef'ülü zıkr edip bunlardan biriyle maşdarı murâd etmektedir. "Kelâm-ı şâdıķ, kelâm-ı kâzib" deyip bunlarıñ maşdarları olan "şıdķ ve kızbi" murâd etmek ve "Emr-i mes'ür" deyip maşdarı olan "Ustrü" murâd etmek ki ma'nâsı 'güç iş' demektir. Türki'de "Yazı yazan, mektüb [27] okuyan bilir misiñ" deyip "Yazı yazmaķ, mektüb okumaķ bilir misiñ" demegi murâd etmek gibi.

24. Şartıyyet 'alâķasıdır ki ma'nâ-yı Ĥaķiķi, ma'nâ-yı mecâziniñ şartı olmaķdır. Namâz kıılan kimseye "Allâh imâniñi zâyî' etmesin" deyip "Namâzını" demegi murâd etmek ve "Ābdest alanıñ önünden geçilmez" deyip "Namâz kıılanı" murâd etmek ve "Bugün cum'a âbdestini nerede aldıñ" deyip "Namâzi" murâd etmek gibi.

25. Meşrûtiyyet 'alâķasıdır ki ma'nâ-yı Ĥaķiķi, ma'nâ-yı mecâziniñ meşrûtu olmaķdır. Ya'nî meşrûtu zıkr edip şartı murâd etmektedir. "Ĥadeş namâza zarar vermez" deyip "Āmâna zarar vermez" demegi murâd etmek ve "Namâzda 'uzuvlarını üçer kere yıķamaķ sünnetdir" deyip "Ābdesti" murâd etmek, "Muşâlahaya kıarâr verildi" deyip "Şartlarına" demegi murâd etmek gibi.

26. Dâliyyet 'alâķasıdır ki bir ma'nâya dâll olan lafz zıkr olunup [28] ondan o lafzıñ medlûlü murâd olunmaķdır. "Zeyd geldi terkibinde 'Zeyd' fâ'ildir" deyip ondan "Zeyd lafzınıñ medlûlü ya'nî ol ismiñ şaħibi olan zâtı" murâd etmek gibi. Ve "Amr kitâbi okudu terkibinde 'kitâbi' mef'ülün biħdir" deyip ondan "Bu lafzıñ medlûlü olan şeyi" murâd etmek gibi. Zirâ 'Zeyd' ve 'kitâbi' kelimeleriniñ lafzları fâ'il ve mef'ülün biħ olmayıp belki bunlarıñ müsemmaları fâ'il ve mef'ülün biħ oldukları zâħirdir.

⁴⁰ Metinde sehven çok yazılmış.

27. Medlûliyyet 'alâkasıdır ki medlûl zıkr olunup dâll murâd olunmaktadır. “Türki’de Fâ’ il, fi’ lden evvel zıkr olunur ve mef’ ülün bihiñ âhirinde bir ‘y’⁴¹ ziyâde kılmır” deyip “Fâ’ ile delâlet eden lafz, fi’ lden evvel zıkr olunur ve mef’ ülün bihe dâll olan lafzın âhirine bir ‘y’ ziyâde kılmır” demegi murâd etmek gibi. Zîrâ fâ’ il ol işi işleyen ve mef’ ülün bih, iş kendi üzerine vâkı’ olan şey olmağla bunlar da fi’ lden evvel olmağ ve âhirine ‘y’ gelmek taşavvur olunmaz.

Ve “‘Arabî’de mevşûf evvel ve şıfat soñra gelir ve Türkî’de ise bunuñ ‘ aksine olarak şıfat evvel gelip mevşûf soñra gelir” denildikde dañi murâd “Şıfat ve mevşûfa dâll olan lafzlar”dır. Yoñsa “Kırmızı ev” terkibinde “Kırmızılık evden evvel hâşıl olur” demek degildir, belki “Şıfata dâll olan [29] kırmızı lafzı mevşûfa dâll olan ev lafzından evvel getirilir” demektir.

Ve kavâ’ id-i ‘ Arabiyye kitâblarında “Fâ’ il merfû’ dur, mef’ ül manşûbdur, muzâfun-ileyh mecrûrdur” mişilli irâd olunan terkibler kezâlik *zıkr-i medlûl ve irâde-i dâll*dir. Zîrâ merfû’ olan haqîkatde fâ’ il degildir, belki fâ’ ile dâll olan lafzdır. ‘Darabe Zeyd’de merfû’ olan ‘Zeyd lafzı’ olduğı gibi.

28. Bedeliyyet 'alâkasıdır ki bedelinin biriniñ ismini âhire tesmiye etmektir. Ya’ nî bedelinden birini zıkr edip başkasını murâd etmektir. “Filân tâcir ayda şu kadar lira yedi” deyip “Lira ile alınan şeyleri” murâd etmek ve bir ev bağışlayan kimseye “Şimdi baña şu kadar lira verdi” deyip “Evi” murâd etmek ve “Filân tâcir yalıyı ve konağı yedi” ve “Ekini tarlada iken ve bostanı çiçekde iken yedi” ve “Hânı ve hamâmı şarf edip sâ’ atı bile yedi” deyip cümlesinden “Bunların bedeli olan aqçeyi ve aqçe ile alınan şeyleri” murâd etmek...

Ve “Yirmi lirayı eskitdi” deyip “Eşvâbı” ve “On lirayı boynuna taqmış” deyip “Sâ’ atı” ve “Günde üç gurus yakar” deyip “Tütünü” murâd etmek gibi. ‘İlm-i fiğh iştlâhında buña *sebebiyyet* 'alâkası derler.

[30]

29. Zıddiyyet 'akâkasıdır ki birbirine zıdd bulunan iki şeyin birini zıkr edip diğeri murâd etmektir. “Mehlekeye” “Mefâze” ve “A’ māya” “Başır” ve “Marîze” “Şahîh” ve “Şerre” “Hayır” ve “Siyâh köleye” “Mercân” ve “Ahmağ adama” “Zekî” ve “‘Ārsıza” “Edîb” ve “Câhile” “‘Ālim” tesmiyeleri gibi. Bu mişillilerin ba’ zısı maqâm-ı medhde ve ba’ zısı maqâm-ı zemm ve hicvde isti’ mâl olunurlar. Ve şol eliyle yazı yazan adama “Şimâli” demek lâzım iken “Yemîni” ve “Yesâri” denildiğı ve ekşeriyâ ‘ ibâdetde tekâsül eden adama “Şüfi” ta’ biri bu kabîlendendir.

30. Müşâkele 'alâkasıdır ki birbirlerine beñzeyen iki şeyi zıkr edip biriyle başka bir ma’ nâyı murâd etmektir. Buña ‘ *aks-i kelâm* dañi derler. Ba’ zılar bunu *zıddiyyet* 'alâkasından i’ tibâr etdiler. Meşelâ fes şatan kimsenin “Parayı paraya vereceksin” deyip “A’ lâ fes alacağın” demegi murâd etdiğı ve efendinin teb’ asından birine “Oğlum sen baña hıdmet edersen ben de saña hıdmet ederim” deyip “Sen baña hıdmet edersen ben de saña ihsân ederim” demegi murâd etdiğı gibi. Ve dellâlin “Gel şahibini sevindir, Allâh da [31] seni sevindirsin” dediğı ve “İyilik eden iyilik bulur, kötülük eden kötülük bulur” denildiğı gibi.

Bu ‘alâkaya *müsebbebiyyet* 'alâkası dañi derler ki bu şüretde müsebbebiyyet 'alâkasında dâhil olur.

⁴¹ Nesne görevinde kullanılan kelimelerin sonuna getirilen ve -i, -i okutucusu olarak kullanılan ‘-y’ harfi kastediliyor.

31. **Ma' rife** 'alâkasıdır ki bir ma' rifeyi zıkr edip nekreyi murâd etmektedir. ““Ömrü boşa geçirme, kitâbını al, dersi ezberle, kimseye bakma; hani saña verdiğim naşihatleri hâtırında tutuyor musun” ‘ibâresinde ““Ömrünü, kitâbını, dersi, kimseye, hani saña verdiğim naşihatleri” kelimeleri ma' rife olup bunlardan nekre ma' nâsı murâddır. Taqdîr-i kelâm: “Boşa' ömrünü⁴² geçirme, kitâb al, ders ezberle naşihatler tut” demektir. Zîrâ lisân-ı Türkî'de *ki, i, e, kim* (كى،ى،ى،ى) harfleri edât-ı ta' rîfdirler ki kelimeniñ âhîrine getirilirler ve *i* (ى) harfi eger ma' rifeye lâhık olursa mef' ülün bih edâtı olur, 'Zeyd'î çağır' gibi. Ve eger nekreye lâhık olursa hem mef' ülün bih edâtı ve hem de edât-ı ta' rîf olur, 'Kitâbı aldım', 'H'âceyi gördüm' gibi. *E* (ة) daği böyledir velâkin ekşeriyâ *mef' ülün bihi gayr-ı şarîh* edâtı olur, 'Zeyd'e uğra', 'Kapıya bak', 'Eve kimse girmesin' gibi.

32. **Nekre** 'alâkasıdır ki 'umüm ifâde etmek için müşbet olan kelâmda [32] ma' rife yerine nekreyi zıkr etmektedir. “İlmiñ şerefini insân bilir” terkibinde “İnsân” nekre olarak zıkr olunup 'umüm ifâde etmişdir ki “Her insân bilir” demektir. İmdi menfî olan kelâmda nekre 'umüm ifâde etdiği gibi müşbet olan kelâmda daği 'umüm ifâde eder. Ve bu 'alâkaya ba' zılar *zıkr-i cüz'* ve *irâde-i küll* yâhud 'umüm 'alâkası demişlerdir. “Adam kıymetini adam bilir”, “At ölür meydân kalır”, “Yigit ölür nâm kalır”, “Kitâb al”, “Ders oğu”, “İlm öğren”, “Yazı yaz”, “Arayan mevlâsını bulur”, “Allâh diyen mahrûm kalmaz” terkiblerinde vâki' olan nekreler gibi ki cümlesi 'umüm ifâde etmişlerdir. Zîrâ taqdîr⁴³ “Her adam”, “her at”, “Her yigit”, “Her kitâbı”, “Her dersi”, “Her 'ilmi”, “Her yazıyı”, “Her arayan”, “Her Allâh diyen mahrûm kalmaz” demektir. 'Her' kelimesi Türkî'de dâhil olduğu ismiñ efrâdını isti'âb edip istiğrâk ma' nâsı ifâde etmekle edât-ı 'umüm olur. 'Arabî'de 'küllü efrâd' mukâbilidir. Fârisî'de daği bu ma' nâya müsta' meldir.

33. **Gâyet** 'alâkasıdır ki bir şeyi zıkr edip onuñ gâyetini murâd etmektedir. Kitâb te'lifine başlayıp muqaddimesinden bir miqdâr yazan kimseniñ “Bu bir kitâbdır ki haqîkat ve mecâz ve kinâyeden bahş eder ve bu kitâbı [33] aňlamayan kendisine söylenen sözleri lâyıkı vech üzere aňlayamaz” deyip “Yazmış olduğu birkaç satır 'ibâreniñ gâyetini” beyân etmege gâyet 'alâkası ta' bir olunduğu gibi.

Ve bir muhârebeye şürü' edecek muvaħħidîn “Bu muhârebe bizim haqkımızda menâfi'-i keşireyi müntic olur” deyip “Gâyetini” murâd etmek gibi. Bu 'alâkayı ba' zılar *kevn-i lâhık* 'alâkasında idhâl eylediler.

Ehl-i Beyân'dan ba' zılar muzâfiñ⁴⁴ ve muzâfun-ileyhiñ⁴⁵ ve mübtedâniñ⁴⁶ ve ħaberin⁴⁷ ħazflerini daği mecâz-ı mürsel 'alâkalarından i'tibâr etmişler ise de bunlarıñ mecâz-ı mürselden oldukları meşhûr olmayıp *mecâz-ı ħazfî* ve *mecâz bi'n-noqşân* kabilinden olmaları meşhûr olmağla inşâ'allâhu te'âlâ maħall-i münâsibde bunlar daği zıkr olunur.

⁴² Sehven böyle yazılmış olmalı, doğrusu *ömür* olmalıydı; zira *ömrünü* lafzı marife (belirli), *ömür* nekredir (belirsiz).

⁴³ *Takdir* burada bir Dil bilimi terimidir. Anlamı: “İbârede bir lafız veya hâlin zihnen tasavvuru, zâhirde olmayan bir i'râbın vesâirenin mahallen farz olunması” (Sâmi 2007: 424). “Bir ifadenin [ek, zamir, kelime, ibare, cümle Ö.U.] asıldan var olup sonradan düşürüldüğünü [hazfedildiğini/eksiltildiğini] ifade etme, takdir etme” (Mutçalı 2012: 729).

⁴⁴ Tamlanan

⁴⁵ Tamlayan

⁴⁶ (İsim cümlesinde) özne

⁴⁷ (İsim cümlesinde) yüklem

İKİNCİ BÂB:

İSTİ'ÂRE BEYÂNINDADIR

Ma'nâ-yı mevzû'un leh ile ma'nâ-yı müsta'melün fih arasında bulunan 'alâka müşâbehet olursa oña *isti'âre* derler. *Müşâbehet* bir nesne bir nesneye beñzemek ma'nâsıdır. Nitekim zıkr olundu. İmdi isti'âreyi bilmek teşbîhi bilmege mütevaqqıf olmağla mebâhiş-i teşbîh icmâlen bu maħallde zıkr olunmak münâsib görüldü. Bunda üç baħş vardır:

[34]

Birinci Baħş:

Teşbîhiñ Ta'rifi ve Erkânı Beyânındadır

Teşbîh bir nesneyi bir nesneye beñzetmek ma'nâsıdır. Ehl-i beyân 'inde ma'nâda bir şeyiñ bir şeye müşâreketi üzerine delâletden 'ibâretidir. "Zeyd şecâ'atde arslan gibidir" terkibinde olduğu gibi. Bu terkibde ma'nâdan murâd "Şecâ'at" ve şey'-i evvelden murâd "Zeyd" ve şey'-i şâniden murâd "Arslan" lafzı olup bu terkible Zeydiñ arslana şecâ'atde müşâreketi olduğuna delâlet olunur.

Erkân-ı teşbîh dördür: 1. Müşebbeh 2. Müşebbehün bih 3. Vech-i şebeh 4. Edât-ı teşbîhidir. *Müşebbeh* kendisi âhıere teşbîh olunandır, mişâl-i mezkûrda 'Zeyd' gibi. *Müşebbehün bih* kendisine başka bir şey teşbîh olunandır, mişâl-i mezkûrda 'Arslan' gibi. *Vech-i şebeh* müşebbehiñ müşebbehün bihe beñzediđi şeydir, buña *cihet-i câmi'a* dağı denir, mişâl-i mezkûrda 'Şecâ'at' gibi ki Zeyd arslana şecâ'atde beñzemişdir. *Edât-ı teşbîh* kendisinden teşbîh ma'nâsı müstefâd olan edâtdır, mişâl-i mezkûrda 'gibi' lafzıdır. Ve Türkî'de edevât-ı teşbîh bunlardır: 'Gibi, nitekim, -si, şanki, -leyin, -cileyin' mişâllerde [35] geçdiği gibi: "Nitekim söyledik burası imtiħânî bir baħşdır", "Öyle bir duruyorsun ki şanki anlamamışsın", "Avâmleyin vađtiñi boşa geçirme", "Zirâ sencileyin adamlar çok ma'lûmât taħşil etmişlerdir" terkibleri gibi. Ve ba'zen edât-ı teşbîh hâzıf olup oña *teşbîh-i belîğ* derler, "Filân arslandır" gibi.

Taksîm-i Âhıer

Müşebbeh ile müşebbehün bih ikisi de ya *hıssî* olurlar. Ya'nî havâss-ı ĥamse-i zâhire denilen görmek ve işitmek ve koqlamak ve yapışmak ve tatmak fi'liyle bilinen şeylerden olurlar: Beyâz kâğıd ile mermer ve güzel şadâ ile çirkîn şadâ ve ağız koqusu ile 'anber ve yumuşak deri ile ipek ve bal ile bekmez gibi. İmdi "Kâğıd gibi beyâz mermer" denildikde ikisiñiñ dağı beyâzlıqları göz ile görmekle ĥâşıl olur.

Yâĥud müşebbeh ile müşebbehün bih ikisi de 'aklî olurlar, 'ilim ile ĥayât gibi. Nitekim "Kendisiyle istifâde olunmakda 'ilim hayât ya'nî dirilik gibidir" denilir.

Yâĥud müşebbeh *hıssî* ve müşebbehün bih 'aklî olur. Nitekim insâna şafâ vermekte 'anberi güzel ĥuya teşbîh edip "Anber güzel ĥuy ve ta'bî'at gibidir" denilir.

Yâhud müşebbeh 'aklî ve müşebbehün bih *hissî* olur. Nitekim [36] zararlı ve menfa'atlı adamları birbirinden tefriğ etmeyip helâk etmekte ölümü yırtıcı hayvâna teşbih etmek gibi.

İkinci Bahş:

Teşbihîñ Tarafları İ' tibâriyle Takşimi Beyânındadır

Müşebbeh ile müşebbehün bih ikisi de *yâ müfred* olurlar: Zeyd ile arslan gibi. Yâhud ikisi de *mürekkab* olurlar: 'Avâmdan biri 'arz-ı hâlciden bir mektûb istedikde gâh yazmak üzere devât ve kalemi eline alıp ve gâh bırağan 'arz-ı hâlciiyi bir yere gitmek üzere ayağını gâh ileri ve gâh geri iletip getiren adama teşbih edip oña hîtâben: "Efendi! Seni ayağını bir kere ileri ve bir kere geri atar görüyorum" demek gibi.

Yâhud müşebbeh *müfred* ve müşebbehün bih *mürekkab* olur: Gelincik çiçegini yeşil zebercedden mızrâklar üzerinde açılmış kırmızı yâkütan bayraklara teşbih edip ol çiçekleri gören kimseniñ "Bugün yeşil zebercedden yapılmış mızrâklar üzerinde açılmış kırmızı yâkütan bayraklar gördüm" demesi gibi.

Yâhud müşebbeh *mürekkab* ve müşebbehün bih *müfred* olur: Arâzi-i mürtefi'anî çiçekleri kendisine karışıp sisli olan gündüzü, mehtâb olan geceye teşbih edip "Bayram namâzını bir gecede kıldık ki güneşi haylice mürtefi' olmuş idi" [37] demek gibi. Bunların isti'âreleri inşâ'allâh yakında beyân olunacaktır.

Ve vech-i şebah daği yâ *tahkîkî* olur, Zeyd ile arslan aralarında olduğu gibi. Veyâhud *tahyîlî* olur, ölüm ile yırtıcı hayvânîñ teşbihinde olduğu gibi.

Üçüncü Bahş:

Teşbihden Ğarâz ve Fâ'ide Ne Olduğu Beyânındadır

Teşbihden Ğarâz ve maşşud yâ müşebbehîñ hâlini veyâhud müşebbehün bihiñ hâlini bildirmektir.

Evvelkisi müşebbeh için ba'id görülen bir şeyiñ mümkün olduğunu bildirmek ve onu başka bir şeye teşbih ederek ol imkânı işbât eylemektir. "Eger sen nâsdan iken nâsa fâ'ik olursañ bu seniñ tefevvuk etmeñ ba'id görülmez. Zîrâ misk ğazâlîñ kanından ba'zdır lâkin sâ'ir kanlara tefevvuk edip hattâ kan cinsinden sayılmaz oldu" deyip mâdiñ, medğ etdiği zâtîñ nâsdan iken nâsa tefevvuk etmesiniñ mümkün olduğunu miskiñ kan cinsinden iken tefevvuk etmesiyle işbât eyledi.

Yâhud müşebbehîñ ne hâl ve ne şıfatda olduğunu beyân eder, siyâhlıkda bir şevbi bir şevbe teşbih etmek gibi. Bu şüretde muhâtab müşebbehün bihiñ hâlini bilmek lâzımdır. Yâhud müşebbehîñ kuvvet ve za'f ve ziyâde ve nokşân ve büyüklük ve küçüklükde miqdârını beyân olur, Zeyd'i arslana ve bir şevbi [38] siyâhlıkda ziyâde olan kağa ve kuşuna ve bir kitâbîñ kıt'asını diger kitâbîñ kıt'asına teşbih etmek gibi.

Yâhud müşebbehîñ hâlini kendisine taqrîr edip aîlatmak için olur, "Oğlum! Senin bu işiñ şu üzerine yazı yazmak gibidir" ve "Câhiller gibi öyle 'ömrünü boşa geçirmekte fâ'ide yokdur" gibi. Bu dört şüretde müşebbehün bihiñ vech-i şebah ile meşhûr olması lâzımdır.

Yâhud müşebbeh, ta'zîm ve şenâ ve onuñ hâline sâ'irini terğib etmek için olur, "Filân adam şehâvetde Hâtim-i Tayy gibidir" ve "Filân adam 'ilm ü 'ibâdetde imâm-ı a'zam gibidir" terkiblerinde olduğu gibi.

Veyâ müşebbehi hicv ve taqbîh ve ihânet için ondan kötü ve alçağ bir şeye teşbîh olunur, “Deve kşu gibi bir işe yaramaz” demek gibi.

İkincisi vech-i şebehde müşebbehün bihiñ müşebbehden ekmele olduğunu ihâm etmek için irâd olunur. Şöyle ki vech-i şebehde nâkış olanı müşebbehün bih ve kâmil olanı müşebbeh kılarak ifade-i merâm etmektedir, buña *teşbîh-i maqlûb* derler. “Ayıñ on dördüncü gecesi halîfetü'l-İslâmıñ yüzüne beñzer” denildiği gibi ki bunda kemâl-i temeddüh vardır ve “Sehâvetde Hâtim seniñ gibi idi” demek gibi.

Yâhud müşebbehün bihe ihtimâm için irâd olunur, aç adamıñ yüzünü müdevver olmakda çörece teşbîh etmek gibi. Bu teşbîhe dağı *izhâr-ı maqlûb* derler.

İmdi teşbîhden ğaraż, vech-i şebehde nâkış olanı kâmil olana [39] ilhâk eylemektir ve ba' zen kemâl ve noqşân murâd olunmayarak müşebbeh ile müşebbehün bih beynini mücerred cem' etmekden 'ibâret olur, şalavât-ı şerîfelerde olan teşbîhler⁴⁸ bu kabildendir.

İSTİ'ÂRE

İki kısmdır, biri *muşarraha* ve biri *mekniyyedir*:

I. İsti'âre-i Muşarraha

Müşebbehde isti' mâl olunan müşebbehün bih lafzıdır. “*Eli kıılıklı bir arslan gördüm*” deyip “*Şecâ'atli olan -meşelâ- Zeyd'i gördüm*” demegi murâd etmek gibi. Bu terkîbde ‘Zeyd’ müşebbeh ve ‘Arslan’ müşebbehün bih olup müşebbehün bih olan arslan zıkr olunup müşebbeh olan Zeyd murâd olunmuştur. Ve müşebbehün bihiñ taşrih olunduğu bā' iş-i tesmiye olmuştur. Ve ‘İlm-i Nahv’de i' rāb ve ‘İlm-i Şarf’da i' lāl ve iştiķāk taqrîr olunduğu gibi ‘İlm-i Beyân’da dağı bu mişilli terkîblerde isti'âre taqrîr olunur. Şöyle ki “Eli kıılıklı bir arslan gördüm” terkîbinde ‘Zeyd’ şecâ'atde ‘Arslana’ teşbîh olundu, Zeyd arslan cinsinden olması iddi'ā olundu. Müşebbehün bih olan ‘Arslan’ zıkr olunup müşebbeh olan ‘Zeyd’ murâd olundu, *isti'âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu denir.

Ve *isti'âre* lügatde egreti bir şeyi almak ma' nāsına olup bu dağı bir *müste'âr* ve bir *müste'ârun minh* ve bir *müste'ârun leh* iktizâ etmekle erkân-ı isti'âre dağı üç olur. [40] Terkîb-i mezkûrda ‘Arslan’ lafzı müste'âr ve o lafzıñ delâlet etdiği ‘hayvân’ müste'ârun minh ve ‘Zeyd’ dağı müste'ârun leh olur. Ve bu terkîbi tekellüm edene dağı *müste'âr* derler.

Takrîr-i isti'âre: “Allâh toğru yoldan ayırmasın” terkîbinde kişiyi maqlûbuna işâlde ‘Dîn’, ‘Toğru yola’ teşbîh olundu, dîn toğru yol cinsinden olması iddi'ā olundu. ‘Toğru yol’ zıkr olunup ‘Dîn’ murâd olundu, *isti'âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu.

İsti'âre-i muşarraha üç vechile taqsîm olunur: Vech-i evvel şarafeyni i' tibâriyle, vech-i şânî lafz-ı müste'âr i' tibâriyle, vech-i şâliş taħaķķuķ i' tibâriyle taqsîmdir.

⁴⁸ Salli ve Bârik duaları diye bilinen salavatlardan bahsediliyor. Orada “Allah'ım! Muhammed'e ve Muhammed'in ailesine -tıpkı İbrahim ve İbrahim'in ailesine eylediğın gibi- rahmet eyle, hayır ve bereket ihsan eyle” şeklinde niyaz edilir. Ancak bu dualardaki teşbîh içeren cümlelerde iki taraf arasında eksiklik veya kemal yönünden herhangi bir mukayese yoktur.

A. Vech-i Evvel: Tarafeyni İ'tibâriyle Taksimdir

İsti'âre-i muşarraha tarafeyni i'tibâriyle iki kısımdır: 1. İsti'âre-i muşarraha-i müfrede 2. İsti'âre-i muşarraha-i mürekkebedir.

1. İsti'âre-i Muşarraha-i Müfrede

Müfred olan müşebbehde isti'mâl olunan müşebbehün bih müfreddir, nitekim mişâlleri geçdi.

2. İsti'âre-i Muşarraha-i Mürekkebe

Zihinde birkaç şeyden hâşıl olup bir hey'et-i müctemî'a olan [41] müşebbeh, mürekkebedir. İsti'mâl olunan müşebbehün bih lafzıdır, buña *isti'âre-i temşiliyye* daği derler. 'Arz-ı hâl yazmakta mütereddid olan 'arz-ı hâlcîye hitâben: "Ben seni bir kere ayağımı ileri ve bir kere geri atar görüyorum" denildiği gibi. İmdi terkîb-i evvel⁴⁹ müşebbeh ve terkîb-i şânî⁵⁰ müşebbehün bihdır. Ve bu iki terkîb birtakım şeylerden mürekkebedirler. Zîrâ terkîb-i evvelde 'arz-ı hâlcî var, 'arz-ı hâl var, 'arz-ı hâlcîniñ 'arz-ı hâlde tereddüdü var. Bunlarıñ birbirlerine telâşuğ ve teğârünleri var. Bunlarıñ cümlesinden bir hey'et-i vaḥdâniyye alınıp hıfz olunur. Ve terkîb-i şânîde muḥâtab var, muḥâtabıñ ayağı var ve ayağıñ ileri ve geri gitmesi var. Bunlarıñ birbirlerine telâşuğ ve teğârünleri var. Bunlarıñ cümlesinden daği bir hey'et-i vaḥdâniyye alınıp hıfz olunur. Ba'de hey'et-i ulâ aqdâm-ı içcâm⁵¹ ya'nî bir kere ileri gidip ve bir kere geri ḫurmakta hey'et-i şâniyyeye teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olunur ve hey'et-i şâniyye zıkr olunup hey'et-i ulâ ma'nâsı murâd olunur, *isti'âre-i muşarraha-i temşiliyye* olur.

"Dâ'imâ işiñ aksine oluyor ve sen de 'ilm ü me'ârif taḫşilinde sa'y etmediğñ için günden güne gerilemekdesin" diyecek yerde "Müytâb çerâğı gibi geri geri gidiyorsuñ" denildiği daği bu isti'âre kabîlindedir.

Zıkr olunan terkîbler hem müşebbeh ve hem de müşebbehün bihiñ mürekkebe olduklarıñ emşilesidir ve ba'zen müşebbeh mürekkebe, müşebbehün bih müfred olup müfred olan müşebbehün bih zıkr olunarak mürekkebe murâd olunmak [42] câ'iz olur: "Yüksek yerleriñ çiçekleri ve yeşil otları üzerlerine bulutsuz güneş urup ol otlarıñ renkleri siyâha mâ'il olan günde bayram namâzı kıldım" diyecek yerde "Mehtâb gecede bayram namâzını kıldım" demek gibi. Terkîb-i evvel müşebbeh ve mürekkebedir ve terkîb-i şânî müşebbehün bih ve müfreddir, yalnız 'gece' lafzıdır.

Takrîr-i isti'âre: "Mehtâb gecede bayram namâzını kıldım" deyip yevm- i mezkûru murâd etdikde evvelâ müşebbehde gündüz var. Yüksek yerleriñ çiçekleri ve otları var ve güneş ile bunlarıñ ihtilâtı var ve bunlarıñ birbirine telâşuğ ve teğârünleri var. Bunlardan bir hey'et-i vaḥdâniyye alınıp bu hey'et-i vaḥdâniyye - ziyânıñ zulmetden bir şeye ihtilâtında- mehtâb geceye teşbîh olunur. Ve cinsinden olması ba'de'l-iddi'â müşebbehün bih olan 'mehtâb gece' zıkr olunup müşebbeh murâd olmağla *isti'âre-i muşarraha-i temşiliyye* olur.

⁴⁹ "'Arz-ı hâl yazmakta mütereddid olan 'arz-ı hâlcî" terkibi

⁵⁰ "Ben seni bir kere ayağımı ileri ve bir kere geri atar görüyorum" terkibi

⁵¹ Çekinmek, uzak durmak

Ve ba'zen müşebbeh müfred ve müşebbehün bih mürekkeb olup ya'nî mürekkeb zıkr olunup müfred murâd olunur. “Bugün yeşil zebercedden ma'mül mızraqlar üzerinde açılmış kırmızı yâkütan yapraklar gördüm” deyip “Gelincik çiçeğini” murâd etmek gibi.

Takrîr-i isti'âre: Terkîb-i mezkûrda zebercedden mızraqlar var. Yâkütan yapraklarıñ zebercedden mızraqlar üzerinde açılması var. Bunlarıñ kendilerine telâşuğ ve teğârünleri var. Bunlardan bir hey'et-i vaḥdâniyye [43] alınıp hıfz olundu. Gelincik çiçeği gâh aşağı ve gâh yukarı ve gâh iki yanlarına meyl edip başkanlara şafâ vermekte. Bu, hey'et-i vaḥdâniyyeye teşbîh olundu ve cinsinden olması ba'de'l-iddi'â hey'et-i vaḥdâniyye-i mezkûreyi mutaẓammın olan terkîb zıkr olunup ‘gelincik’ murâd olundu *isti'âre-i muşarraḥa-i temşîliyye* oldu.

Ve bu mecâz-ı mürekkeb isti'âre olduğu gibi *zıkr-i melzûm ve irâde-i lâzım* kabîlinden mecâz-ı mürsel daḥi olur. “Yine imtiḥân geliyor bende derse çalışmadım” deyip “Maḥzûnum” demegi murâd etmek ve “Askerimiz düşman ‘askerine da'imâ gâlib ve düşmanlarımızın ‘askeri perişân olmaktadır” deyip bundan daḥi “Mesrûrum/Memnûnum” ma'nalarını murâd etmek gibi ki terkîb-i evvele “Maḥzûnum” demek ve terkîb-i şânîye “Mesrûrum” demek lâzım gelmekle *zıkr-i melzûm ve irâde-i lâzım* kabîlinden olurlar ve birine *izhâr-ı taḥazzün* digerine *izhâr-ı meserret* ta'bir olunur.

İsti'âre tarîkiyle zıkr olunan ḍurûb-ı emşâl tağyîr olunmayıp vârid olduğu gibi söylenir. Meşelâ sâ'illeriñ “Şadağa ver” ma'nâsına “Ne verirsen eliñ ile o da gider seniñ ile” dedikleri ve “Ben saña inanmam” ma'nâsına “Yalancınıñ evi yanmış da kimse inanmamış” denildiği gibi ve “İsrâf etme” ma'nâsına “Bol bol yiye bel bel bakar” denildiği gibi.

B. Vech-i Şânî: Lafz-ı Müste'âr İ'tibâriyle Takşîmdir

İsti'âre-i muşarraḥa lafz i'tibâriyle iki kışmdır: Biri [44] *aşliyye*, digeri *tebe'ıyye*dir. Eger lafz-ı müste'âr ism-i cins veyâḥud 'alem veyâḥud maşdar olursa *isti'âre-ı muşarraḥa-i aşliyye* olur ve eger lafz-ı müste'âr müştakḳâtdan yâḥud ḥarf/edât olursa *isti'âre-i muşarraḥa-ıtebe'ıyye* olur.

1. İsti'âre-i Muşarraḥa-i Aşliyye

İsti'âre-i Muşarraḥa-i Aşliyye ism-i cins ve 'alem ve maşdarda cārîdir. İsm-i cinsden murâd müşahḥaşâtdan olmayıp evşâfdan bir vaşf daḥi olmayan ismdir: İnsân, erkek, dişi, arslan, çaplan, at gibi.

Yoḥsa ism-i cinsden murâd 'İlm-i Naḥv iştilâhında ta'rîf olduğu gibi *bir şeye ve ol şeye beñzeyen şeyler üzerine itlâğ olunmak için vaz' olunan lafz* murâd degildir. İmdi 'İlm-i Beyân iştilâhında maşdarlar daḥi ism-i cinsde dâḥil olur, “Eli kılıçlı bir arslan baña selâm verdi” mişilli terkîblerde olan isti'âreler gibi. Nitekim bu mişilli isti'âreler beyân olundu. Maşdarlarıñ isti'âreleri daḥi yakında beyân olunacaktır. Ve 'alemden murâd bir şıfatla müştehir ve meşhûr olan 'alem-i şahşdır, kemâl-i 'ilm ve taqvâ ile meşhûr olan ‘Ebû Ḥanîfe’ lafzı gibi. Zîrâ isti'âreden murâd müşebbeh, müşebbehün bihiñ 'aynı olmasını veyâḥud müşebbeh, müşebbehün bihiñ cinsinden olmasını iddi'â etmektir. Bunlar ise bir şıfatla meşhûr olmayan 'alemlerde mümkün olamaz. Ba'zılar şıfat-ı müştehire ile te'vîl etmeyerek 'alem-i şahşilerde isti'âreyi tecvîz etdiler. Meşelâ bir şıfatla [45] meşhûr olmayan “Amr'ı gördüm” deyip bundan “Zeyd'i gördüm” demegi murâd etmek gibi. Bu taḳdîrce bu terkîbden murâd 'Amr, Zeyd'iñ 'aynı olmasını iddi'â etmek olur.

Ve'l-hâşıl 'alem-i şahşilerin isti'âresinde üç meslek vardır: 1. 'Alem-i şahş bir şıfatla müstehir olsun olmasın müşebbeh, müşebbehün bihiñ 'aynı olmasını iddi'â ederek isti'âre etmektedir. Nitekim zıkr olundu. 2. Bir şıfat-ı müstehire ile te'vîl olunmağsızın 'alemlerde isti'âre cā'iz olmayıp ol 'alem yâ bir şıfatla meşhûr olmalı yâhud bir şıfat-ı müstehire ile te'vîl olunup ba'de isti'âre olunmalıdır. 3. 'Alem-i şahşiler bir şıfat ile müstehire olduğda ol 'alem-i şahş müştakğ ile te'vîl edip ol 'alemde isti'âre-i tebe' iyye icrâ etmektedir.

“Bugün Ebû Hânîfe'yi gördüm” deyip bundan “‘Âlim olan Zeyd'i gördüm” demegi murâd etdikde işbu kavilde üç meslek üzere isti'âre takrîr olunur. Şöyle ki: 1. “Bugün Ebû Hânîfe'yi gördüm” kavlinde kemâl-i 'ilm-i nâfi'de 'Zeyd', 'âlim-i mütebahşir 'Ebû Hânîfe'ye teşbîh olundu. Zeyd-i 'âlim, Ebû Hânîfe'niñ 'aynı olması iddi'â olundu. 'Ebû Hânîfe' lafzı zıkr olunup 'Zeyd-i 'âlim' murâd olundu, *isti'âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. 2. Kavli-i mezkûrda 'Ebû Hânîfe' lafzı “ilm-i nâfi'de nihâyet bulmuş” deyü te'vîl olduğdan sonra kemâl-i 'ilm-i nâfi'de [46] 'Zeyd-i 'âlim', 'Ebû Hânîfe'ye teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olundu. “İlm-i nâfi'de nihâyet bulmuş” deyü te'vîl olunan 'Ebû Hânîfe' zıkr olunup 'Zeyd-i 'âlim' murâd olundu, *isti'âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. 3. Kavli-i mezkûrda 'Ebû Hânîfe' lafzı 'mütenâhî fi'l-'ilm' ile ve 'Zeyd-i 'âlim', 'kâmil fi'l-'ilm' ile te'vîl olduğdan sonra 'kâmil fi'l-'ilm'in maşdarı olan 'kemâl fi'l-'ilm', 'ilmiñ ziyâde olmasında; 'mütenâhî fi'l-'ilm'in maşdarı olan 'tenâhî fi'l-'ilm'e teşbîh olundu, cinsinden olması iddi'â olundu. 'Tenâhî fi'l-'ilm', 'kemâl fi'l-'ilm' ma'nâsında isti'mâl olundu, *isti'âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. Bu isti'âreye tebe'an 'mütenâhî fi'l-'ilm' ile meşhûr olan 'Ebû Hânîfe' zıkr olunup 'kâmil fi'l-'ilm' olan 'Zeyd' murâd olundu, *isti'âre-i muşarraha-i tebe' iyye* oldu.

Kemâl-i 'ilm ile meşhûr olan Seyyid Şerîf ve Sa'dü'd-dîn ve kemâl-i şehâvetle meşhûr olan Hâtim-i Tâ'î ve kemâl-i 'adâletle meşhûr olan Nüşirevân ve kemâl-i feşâhatle meşhûr olan Sehbân ve kemâl-i ihkâk-ı hağğ ile meşhûr Mûsâ 'aleyhi's-selâm ve kemâl-i ibtâl-i hağğ ile meşhûr Fir'avn ve kemâl-i 'iyy ile meşhûr Fehhâme denilmekle ma'rûf Bâkil ve buğl ile meşhûr Mâdir ve gâyet tuhaf ve muğhik kelâm söylemekle meşhûr Naşreddîn Efendi rahimehu'llâh ve İncili Çavuş ve Türkistân'da uruculuğ ve kesicilik ile meşhûr Köroğlu gibi bir şıfatla meşhûr olan 'alem-i şahşilerde daği zıkr olduğdu vech üzere üçer şüretle isti'âre olunur.

[47] Zıkr olunan 'alem-i şahşilerin müsemmaları olan zevâtın icmâlen terceme-i hâlleri fâ'ideden hâlî olmamağla tahrîri münâsib görüldü: Seyyid Şerîf ve Sa'dü'd-dîn ikisi daği 'ulûm-ı şettâda mâhir ve te'lifât-ı keşireleri el-yevm eyâdi-i 'ulemâda tedrîs olunmağdadır. Hâtim-i Tâ'î, hâ-i mühmele ile, hâkim vezinde olup cüd u sehâda çarb-ı meşel olunan kimsedir. Lisân-ı 'âmmede tânîñ fethiyle mütedâvil ise de gâlağdır. Bi'şet-i Nebevî 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâma qarîb zamânda vücûda gelmişdir. Nüşirevân 'âdil ü dâdger ma'nâsına olup ekâsire-i 'Acem'den bir ma'rûf pâdişâh ismidir. Fağr-i kâ'inât 'aleyhi ekmelü's-şalavât efendimiz hazretleri onuñ zamânında pîrâye-bağş-ı sâha-i vücûd oldular. Sehbân, selmân vezinde, bir meşhûr faşîh ü belîğ suhenverin ismidir ki feşâhat ü belâğati çarb-ı meşel olunur, şeref-i İslâm'la müşerref olmuşdur. Mûsâ bir peygamber-i zîşânîñ şalavâtu'llâhi 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi hazretlerinin ism-i şerifleridir ki beyne'l-enâm ihkâk-ı hağğ ve Fir'avn'a gâlebe ile meşhûr olmuşdur ve nefsu'l-emrde böyledir. Fir'avn 'aşr-ı Mûsâ 'aleyhi's-selâmda bulunan ve ibtâl-i hağğ ile ma'rûf bir şahşdır. Nitekim “Her bir mubtîl için bir muhiğğ vardır” diyecek

yerde “Li-küllü Fir’avn Mūsā”⁵² darb-ı meşeli meşhürdür. Bâkil ‘âciz bir kimseniñ ismidir ki beyne’l-‘Arab “A’yâ min-Bâkil”⁵³ meşelinin menşe’idir. Bir gün on aqçeye bir âhû alıp kucağında götürürken bir kimse bu âhûyu kaç aqçeye aldıñ [48] deyü su’âl eyledikte on bir aqçeye aldım demegi idâre edemedigidinden işâretle tefhîm ederim zu’ muyla on parmağın gösterip avuçlarını berâber açar ve bir ‘ adede işâret için daği dilini çıkarır, âhû daği kucağından kaçır. Bu münâsebetle ‘fehhâme’⁵⁴ denildi. “A’yâ min-Bâkil” demek “Bâkil’dan daha ‘âciz” demektir. Mâdir, nâdir vezninde, bir kimseniñ laqabıdır ki le’im ve nâkes bir şahş idi. Devesini havuzdan şuvardıktan soñra havuzun dibinde bir miqdâr şü kılsa başkalarınıñ devesi içmesin deyü havuzun etrafını necisle şıvardı, bu sebeble Mâdir deyü talğib olundu, zirâ mâdir şıvayıcı demektir. Naşre’d-dîn Efendi rahîmehu’llâh ‘Arabî ve Türkî ve sâ’ir lisânlarda oña nisbet olunan hikâyeler terceme olunmuş ve hâlâ Akşehir’de medfûn bir zâtdır. Her bir sözüne gülmek elden gelmez. İncili Çavuş bir tuhaf kimseniñ ismi olup ba’zı hikâyesi söylenmektedir. Köroğlu: Anadolı’da Bolu civârında Köroğlu tağı ve Köroğlu yaylası ve yine Göynük ve Köstebek ile Mudurnu arasında Köroğlu’nun at yaylası meşhürdür. Mümâ-ileyh oralarda zühür edip âyende ve revende kârbân ve bâzirgânlar tasalluğ ederek nâmı meşhûr olmuştur. Nitekim ‘Köroğlu gibi nâm verdi’ darb-ı meşeli müte’ârifdir. İmdi bir adam “Bugün filân câmi’de Seyyid veyâ Sa’dü’d-dîn’i ders taqrîr eder gördüm” ve “Bugün Hâtim-i Tâ’î baña şü kitabı verdi” ve “Bugün Zeyd ile da’vâmızı Nüşîrevân [49] faş eyledi” ve “Sehbân ile çok mükâleme eyledim” ve “Mūsâ Fir’avn’a bugün gâlib oldu” ve “Bugün Bâkil yanımın geçip selâm bile veremedi” ve “Mâdir’i gördüm ise de hâlimi söylemedim” ve “Naşre’d-dîn Efendi ile görüşdük” ve “İncili Çavuş’a bugün dürlü hikâyeler söyletdik” ve “Köroğlu’nu gâvğâ eder gördüm” deyip bunlar ile şıfatda zıkr olunanlardan birine müşâbih bulunan bir kimseyi murâd etmek için ‘Ebû Hânîfe’ lafzında icrâ olunan isti’âre gibi isti’âre olunur.

Zevât-ı mezkûrenin terceme-i hâllerini icmâlen beyân etmek iki fâ’ideye mebnîdir. Birincisi: Maqşadımız olan isti’âreleri taqrîrde sühûlet için bir şıfat ile müştahir olduklarını beyândır. İkincisi: Dünyâda iyilik edenin iyi adı ve kötülük edenin kötü adı kıaldığını bilip dâ’imâ nîk nâm kıazanmağa talibini terğib ve taqrîzdir. Hattâ bir kimse ahlâk-ı hamîde şâhibi olup kendi hâlinde olsa dünyâda âşâr-ı hayriyesi olmasa bile yine du’âdan ferâmûş olunmayıp cümle mü’minler oña du’â ederler. Zirâ mü’mininden ne kıadar şâlât-ı mefrûza ve mesnûneyi edâ eden olursa cümlesi teşehhüdlerinde ‘es-selâmu ‘alâ ‘ibâdi’llâhi’s-şâlihîn’ diyerek ahlâk-ı hamîde şâhibi olan şâhîhlere du’â ederler.

[50]

2. İsti’âre-i Muşarraha-i Tebe’iyye

Müştaqqât ile hurûfda cârîdir. Ya’nî lafz-ı müste’âr müştaqq olursa yâhud edevâtdan olursa isti’âresine *tebe’iyye* ta’bîr olunur. Müştakqdan murâd fi’l ve ism-i fâ’il ve ism-i mef’ûl ve şıfat-ı müşebbehe ve ism-i

⁵² “Her Firavun için bir Musa vardır”.

⁵³ “Bâkil’dan daha âciz”.

‘İyy (عی), meramını ifade etmek konusundaki aciziyettir. Zıddı *belâgattir* (el-Kayravânî 2003: 206). A’yâ (اعی) bunun ism-i tafdilidir. Söz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nâci 2002: 74.

⁵⁴ *Fehhâme* ‘çok anlayışlı, çok akıllı’ demektir. Eğer ‘âcizlik, kendini ifade edememe’ anlamındaki *fehâhe* (Güneş 2015:454) ile karıştırılıp sehven *fehâme* olarak yazılmamışsa tariz söz konusudur, denilebilir.

tafdil ve ism-i mekân ve ism-i zamân ve ism-i âletdir. Ve “Al” ma’ nâsına “Meh”⁵⁵ ve “Yetişir” ma’ nâsına olan “Eh” gibi ism-i fi’ller daği fi’l hükmündedirler. Bunların isti’âresine *tebe’iyye* ta’bîr olunduğu şunuñ içindir ki meşelâ fi’lde isti’âre olunmak murâd olunduğda evvelâ fi’liniñ müştakqun minhi olan maşdarda isti’âre olunup ba’de fi’lde isti’âre olunur ve harfleriñ daği evvelâ müte’alliğinde isti’âre olunup şonra ol harfde isti’âre olunur. İmdi maşdarıñ ve müte’alliğin isti’âreleri *aşliyye* ve fi’l ile harfıñ isti’âreleri *tebe’iyye* olur.

Takrîr-i isti’âre: “Filân adamıñ hâli söyledi” deyip “Hâli delâlet etdi” demegi murâd etdikde ‘merâmı ifâde etmekde’ evvelâ ‘delâlet etdi’ fi’liniñ maşdarı olan ‘delâlet etmek’ lafzı, ‘söyledi’ fi’liniñ maşdarı olan ‘söylemek’, ‘delâlet etmek’ ma’ nâsında isti’âre olunup *isti’âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. [51] Bu isti’âreye teb’an söylemek maşdarından müştakq kılinan ‘söyledi’, ‘delâlet etmek’ maşdarından müştakq kılinan ‘delâlet etdi’ ma’ nâsında isti’ mâl olunup *isti’âre-i muşarraha-i tebe’iyye* oldu.

Diger isti’âre: “Bu çocuğu babası her gün öldürür, yine uşlanmaz” kavlinde ‘öldürür’, ‘döger’ ma’ nâsında isti’ mâl olunmuşdur. Şöyle ki ‘döger’ fi’liniñ maşdarı olan ‘dögmek’, ziyâde te’şirde ‘öldürür’ fi’liniñ maşdarı olan ‘öldürmek’ lafzına teşbîh olunup şiddetle dögmek, öldürmek cinsinden olması iddi’â ve ‘öldürmek’ lafzı ‘dögmek’ ma’ nâsında isti’ mâl olunup *isti’âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. Bu isti’âreye teb’an ‘öldürür’ fi’li ‘döger’ ma’ nâsında isti’ mâl olunup *isti’âre-i muşarraha-i tebe’iyye* oldu.

Diger isti’âre: “Pâdişâh-ı İslâm sellemehu’s-selâm⁵⁶ düşman ordusunu bozdu” kavlinde ‘nisbet-i sebebiyye-i muṭlaqa [olan pâdişâh]’ fi’lde te’şir etmekde ‘nisbet-i fâ’iliyye olan İslâm ordu-yı hümayünuna’ teşbîh olunup cinsinden olması iddi’â olundu. ‘Nisbet-i fâ’iliyye-i muṭlaqa’ bi-ḥasebi’l-irâde ‘nisbet-i sebebiyye-i muṭlaqa’da isti’ mâl olunup *isti’âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. Bu isti’âreye teb’an “Nisbet-i fâ’iliyye-i muṭlaqanıñ cüz’iyyâtından bir cüz’ü olan pâdişâh-ı İslâm hazretleri düşman ordusunu [52] bozdu” hey’eti ‘nisbet-i sebebiyye-i muṭlaqa’niñ cüz’iyyâtında isti’ mâl olundu. Ya’nî “İslâm ordusu düşman ordusunu bozdu” denilecek yerde “Pâdişâh-ı İslâm hazretleri düşman ordusunu bozdu” denilip *isti’âre-i muşarraha-i tebe’iyye* oldu.

Diger isti’âre: “Dersine çalışıp taḥşîl-i kemâlât eden çocuk dünyâ ve âḫiretde sa’âdet buldu” kavlinde ‘gelecekte bulmak’ vukû’unuñ taḥaqqukunda ‘geçmişde bulmak’ maşdarına teşbîh olundu, cinsinden olması iddi’â olundu ve ‘geçmişde bulmak’, ‘gelecekte bulmak’ ma’ nâsında isti’ mâl olunup *isti’âre-i muşarraha-i aşliyye* oldu. Bu isti’âreye teb’an geçmişde bulmak maşdarından müştakq kılinan ‘buldu’ fi’li, gelecekte bulmak maşdarından müştakq kılinan ‘bulur’ ma’ nâsında isti’ mâl olunmağla *isti’âre-i muşarraha-i tebe’iyye* oldu.

“İlm taḥşîl etmeyen çocuk maḥzûn oldu” deyip “maḥzûn olur” ma’ nâsını ve “Biz öyle fenâ şeyi işlemeyiz” deyip “İşlemedik” ma’ nâsını ve “Gâzilere cennet kapısı açıldı” deyip “Açılır” ve “Açılacak” ma’ nâsını ve “Ecel geldi derler gönüm inanmaz” deyip “Gelir derler” ma’ nâsını ve alışverişçileriñ satdıkları şeyi daha var iken “Kime ne kadar gitdi, kalmadı” deyip “Gider, kalmaz” ma’ nâsını ve imtiḥân vaktinden evvel “İşte imtiḥân vakti

⁵⁵ *Meh* Arapça’da “yapma, çekil, bırak; terk et” anlamlarında emir ise de burada “işte, aha” gibi bir ünlem şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor.

⁵⁶ “Aldırış etmeden, çekinmeden” (Devellioğlu 2007: 933).

geldi, biz ise hâlâ bir şey öğrenmedik” deyip “İmtihân vahtı geliyor” [53] ma'nâsını murâd etmek gibi ki bu terkîblerde daği vech-i müşerreh üzere isti'âre yapılır.

2.1. Hurûf ve Edâtta İsti'âre

Edevâtta isti'âreniñ tebe'iyeye olduğu zıkr olunduğu vechile evvelâ edevâtiñ müte'alliklerinde icrâ olunup ba'de edevâtta icrâ olunduğu içindir ve müte'allikden murâd her bir edâtiñ ne edâti olduğunu beyân ederken söylenen lafzdır. Meşelâ '-de' edâtiñ müte'alliği zarfiyyet ve '-den' edâtiñ müte'alliği ibtidâ'iyet ve 'üzere' edâtiñ müte'alliği isti'lâ ve 'gibi' edâtiñ müte'alliği teşbih ve 'dek' edâtiñ müte'alliği intihâ olduğu gibi imdi bu edâtlar zıkr olunan müte'alliklerin cüz'iyâtında isti'mâl olunur ve evvelâ müte'allikler birbirine teşbih olunup isti'âre olunduğundan sonra edâtlarda isti'âre olunmağla müte'alliklerde olan isti'âreye *aşliyye* ve edâtlarda olan isti'âreye *tebe'iyeye* derler.

Takrîr-i isti'âre: “Filân adam bugün deñizdedir” deyip “Deñiz üzerindedir” demegi murâd etdikde '-de' edâti 'üzere' edâti ma'nâsına isti'mâl olunmuş olur. Şöyle ki: 'İsti'lâ-i muṭlaḳa' şâmil olmağda 'zarfiyye-i muṭlaḳa'ya teşbih olunup cinsinden olması iddi'â olunur. Sâniyen [54] 'zarfiyye-i muṭlaḳa', 'isti'lâ-i muṭlaḳa' ma'nâsında isti'mâl olunup *isti'âre-i muşarraḳa-i aşliyye* olur. Şâlişen bu isti'âreye teb'an 'zarfiyye-i muṭlaḳa'nıñ cüz'iyâtından bir cüz'üne müsâvî olan '-de' lafzı 'isti'lâ-i muṭlaḳa'nıñ cüz'iyâtından bir cüz'ü olan 'filân adamıñ deñiz üzerinde bulunması' i'tibâriyle 'isti'lâ-i cüz'iyeye'de isti'mâl olunup *isti'âre-i tebe'iyeye* olur. Bunda qarîne 'filân adamıñ deñiz içinde olmayıp üzerinde bulunması'dır.

Diger isti'âre: “İnsâniñ selâmeti lisânını hıfz etmekdedir” bu kavilde evvelâ “umûm ve şümûl' bir şeyi ihâta etmekde 'zarfiyye-i muṭlaḳa'ya teşbih olunup cinsinden olması iddi'â olundu ve 'zarfiyye-i muṭlaḳa' zıkr olunup “umûm ve şümûl' ma'nâsı irâde olundu, *isti'âre-i muşarraḳa-i aşliyye* oldu. Bu isti'âreye teb'an 'zarfiyye-i muṭlaḳa'nıñ cüz'iyâtından bir cüz'üne mevzû olan '-de' 'umûm ve şümûl' ma'nâsınıñ bir cüz'ünde isti'mâl olunup *isti'âre-i muşarraḳa-i tebe'iyeye* oldu. Qarîne 'hıfz etmekde' lafzınıñ haḳîqaten zarf-ı zamân ve zarf-ı mekân olmadığıdır. Birinci bâb 'âmil beyânındadır: Ve “Bu işde aldandı” ve “Bu 'aḳlda adam bulunmaz” ve “Ders üzerinde iken söz söylenmez”, “Atda (üzerinde) ṭuran var ṭurmayan var”, “Mektebde [55] (üzerinde) nâzırdır”, “Bu ticâretten (-de) çok fâ'ide gördü”, “Yalancı olduğundan (olduğu için) kimse yüzüne bakmaz”, “Ders vahtı sâ'atden (ile) bilinir”, “Geçinmesi okuyup yazmağda (yazmak ile)'dır”. Bu terkîbler daği işâret olunduğu üzere birbirlerinin ma'nâlarında isti'mâl olunurlar. Sâ'ir edevât daği bunlara kıyâsen ma'lûm olur.

2.2. İsti'âre-i Tebe'iyede Qarîne

İsti'âre-i tebe'iyede qarîne ba'zen fâ'il olur, “Kitâb için geldiğini Zeydiñ hâli söyledi” gibi ve ba'zen mef'ûl olur, “Bizim efendi buḳlu öldürdü” deyip “Terk etdi” ma'nâsı murâd olunduğu gibi ve “Bendeñizi müceddeden ihyâ buyurmaları bâbında” deyip “Mesrûr buyurmaları” ma'nâsı murâd olunduğu gibi. Ve ba'zen kendisine edevâtdan biri lâhîḳ olan kelimeler olur. Zıkr olunan isti'ârelerde olduğu gibi.

C. Vech-i Şâliş: Taḳaḳkuḳ İ'tibâriyle Taḳsîmdir

İsti'âre-i muşarraḳa taḳaḳkuḳ i'tibâriyle iki kısımdır: 1. *Taḳḳiyye* 2. *Taḳyîyye*dir. Eger ma'nâ-yı murâd ḥissen veyâ 'aḳlen taḳaḳkuḳ ederse *isti'âre-i taḳḳiyye* derler. Ḥissen taḳaḳkuḳ etdiği [56] 'Reculün suçâ'un' ma'nâsında olan 'Arslan' lafzı gibi. 'Aḳlen taḳaḳkuḳ etdiği 'dîn'de müsta'mel olan 'toğru yol' lafzı

gibi. Nitekim isti'âreleri sebkat etdi. Ve eger hissien veyâ 'aqlen taḥaqquḳ etmeyip belki murâdolunan ma'nâ şüret-i vehmiyyeden 'ibâret olur ise *isti'âre-i taḥyîliyye* derler. Nitekim "Ölüm pençesinden kimse kurtulmaz" deyip 'ölüm'⁵⁷ 'yırtıcı hayvâna' teşbih olunduğda vehm ol şüreti ihtirâ' eder. Zirâ 'ölümü' yırtıcı hayvânîñ şüretinde taşavvur edip yırtıcı hayvânîñ pençesi gibi ölüme daḥi pençe işbât eder. İmdi vehmiñ taşavvur etdiği 'pençe-i muḥabbel'⁵⁸ hisside ve 'aqlda mevcûd olmayıp belki ancak ḥayâlde mevcûddur. Bunuñ için bu mişilli isti'âreye *taḥyîliyye* tesmiye olundu. Ve bir kavle göre *isti'âre-i taḥyîliyye* müşebbehün bihiñ lâzımını müşebbehe işbât etmekden 'ibâretdir. Zıkr olunan mişâlde müşebbehün bih olan yırtıcı hayvânîñ lâzımı olan pençeyi müşebbeh olan ölüme işbât etmek gibi. Nitekim isti'âre-i mekniyyeyi beyân eşnâsında zıkr olunur. İmdi bu kavle göre *isti'âre-i taḥyîliyye*, *isti'âre-i mekniyyeye* lâzım olur. Bu taḳdîrce isti'âre-i taḥyîliyye *mâ-vuẓi'a lehiniñ ğayrısında müsta'mel lafzdan 'ibâret olan mecâz-ı lügavî* olmayıp belki *mâ-vuẓi'a lehiniñ ğayrıya bir şeyiñ işbât olunmasından 'ibâret olan mecâz-ı aklî* kabîlinden olur. [57] Lâkin ba'zılar müşebbehün bihiñ râdifine ya'nî tâbi' ve mülâyimine müşâbih olan müşebbehiñ râdifi ya'nî tâbi' i ve mülâyimi bulunduğ vâktde isti'âre-i mekniyyeye lâzım olan şeyiñ mecâz-ı lügavî olmasını tecvîz etdiler, "Allâh te'âlânîñ 'ahdini bozma" terkîbinde olduğı gibi. Bu terkîbde müşebbeh olan 'ahdiñ râdifi ibtâldir ve müşebbehün bih⁵⁹ olan ḥabliñ râdifi naḳz ya'nî bozmağdır ve bu ibtâl müşebbehün bihiñ râdifi olan naḳza müşâbihdir. İmdi bu mişâlde evvelâ 'ahd', bükülmüş 'ḥable' teşbih olunup şâniyen 'ahdiñ râdifi olan 'ibtâl', ḥabliñ râdifi olan 'naḳza' teşbih olunur. Şöyle ki kavli-i mezkûrda 'bir şeyi bir şeye rabṭ etmekte' yâḥud 'maṭlûba vuşlata sebep olmağda' 'ahd, ḥable teşbih olunup 'ahd, ḥabl cinsinden olması iddi'â olundu, ḥabl lafzı 'ahdde isti'mâl olunup zıkrden ṭayy ü terk olundu ve müşebbehün bihiñ mülâyimi olan bozma 'ahde işbâtle isti'âre-i mezkûreye remz olundu. Zâlike'l-mermüz *isti'âre-i mekniyye* ve zâlike'l-işbât *isti'âre-i taḥyîliyye* oldu.

Diger isti'âre: "Cilvegâh-ı evliyâdır yıqma ḳalbin kimseniñ" terkîbinde evvelâ 'ḳalb' lafzı kendisiyle intifâ'da 'binâya' teşbih olunup ḳalb, binâ ma'nâsına isti'mâl olunur. Ve şâniyen binâ lafzı zıkrden ṭayy ü terk olunup binânîñ lâzımı 'yıqma', ḳalbe işbât olunarak ol isti'âreye remz ü işâret olunur. [58] Kendisine remz olunan *isti'âre-i mekniyye* ve ol işbât daḥi *isti'âre-i taḥyîliyye* olur.

Bundan soñra fâ'ideniñ 'adem-i ḥuşûlünde ḳalbiñ râdif ve mülâyimi olan 'maḥzûn ḳılmağ', binânîñ râdif ve mülâyimi olan 'yıqmağ' teşbih olunup cinsinden olması iddi'â olundu. 'Yıqmağ', 'maḥzûn ḳılmağ' ma'nâsında isti'mâl olunup *isti'âre-i muşarraḥa-i aşliyye* oldu. İsti'âreye teb'an yıqmağ maşdarından 'yıqma' ve maḥzûn ḳılmağ maşdarından 'maḥzûn ḳılma' müştakḳ ḳılınıp 'yıqma', 'maḥzûn ḳılma' ma'nâsında isti'mâl olundu, *isti'âre-i muşarraḥa-i tebe'iyye* oldu.

Ve göñlü binâya teşbih ederek "Bir ḥarâb olmuş göñül ta'mîr etmektir hüner" dedikleri ve ḥâtırı bir a'lâ şü bardağına teşbih ederek "Ḥâtırını kırma" denildigive laḳırdıyı bir uzun ipe teşbih ederek "Uzatma laḳırdıyı kes" denildigi ve ḥükmü bir şevbe teşbih ederek "Filân adam ḥükmü giydi" denildigi ve şopayı acı bir şeye teşbih ederek "Şu çocuk uşlu ṭurmadığından şopayı yedi" denildigi gibi ki bunlarıñ cümlesinde *isti'âre-i taḥyîliyye* taḳrîr olunur.

⁵⁷ Metinde lam harfi yazılmamış.

⁵⁸ **Muḥabbel**: deli, delirmiş, akli karışık, sersemlemiş (Güneş 2015: 168, el-Yesûî 2014: 541).

⁵⁹ Metinde sehven *müşebbeh* yazılmış.

II. İsti'âre-i Mekniyye

Bunda dört kavil vardır:

Birinci kavil: *İsti'âre-i mekniyye* yine isti'âre-i muşarraha gibi müşebbehde [59] isti'mâl olunan müşebbehün bih lafzıdır. Lâkin isti'âre-i mekniyyede müşebbehün bih lafzı mezkûr olmayıp belki müşebbehün bihiñ lâzımı ve mülâyimi müşebbehe işbât olunarak isti'mâl olunur. Meşelâ “Bu tıfl-ı şîr-ğâra, ihtiyâr oduncuya, bu Hindliye ölüm, tırnaklarını tağdı” kavlinde ölüm, yırtıcı hayvâna teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olunduğdan sonra müşebbehün bih olan yırtıcı hayvânıñ lâzım ve mülâyimi olan tırnaklar ölümüne işbâtle yırtıcı hayvân lafzı zikrden tayy ü terk olundu, *isti'âre-i mekniyye* oldu ve müşebbehün bihiñ terk olunması *isti'âre-i mekniyye* tesmiye olunmasına sebep oldu. Nitekim müşebbehün bihiñ zikr olunması *isti'âre-i muşarraha* tesmiyesine sebep olmuştur ve bunda vech-i şebeh'nifâ ile zarar beynini fark etmemekdir'. Zîrâ yırtıcı hayvân menfa'atli ve mazarratlı beynini fark etmeyip helâk etdiği gibi ölüm dağı menfa'atli ve zararlı ve şâlih ve fâlih beynlerini fark etmeyip vaqti geldikde helâk eder.

İkinci kavil: *İsti'âre-i mekniyye* müşebbehün bihde müsta'mel olan müşebbeh-i mezkûr lafzıdır. Yukarıdaki gibi “Ölüm tırnaklarını tağdı” kavlinde ‘ölüm’ lafzı gibi. Zîrâ ölüm, yırtıcı hayvâna teşbîh olunup ve ol yırtıcı hayvân iki sınıf i'tibâr olunur. Biri müte'arif olan sınıftır ki sınıf-ı haqîkî olup bildigimiz heykel-i maşşûşdan [60] 'ibâretidir ve bir sınıfı dağı gayr-ı müte'arifdir ki sınıf-ı iddi'â'dir ve ol sınıf-ı iddi'â' bir emr-i ma'nevîdir ki hâl ü şânı menfa'atli ile zararlı beynlerini fark etmeyip ihlâk etmektedir ve ol emr-i ma'nevî dedigimiz de ölümdür. İmdi ölüm⁶⁰ bu sınıf-ı iddi'â'de isti'mâl olunmuştur.

Takrîr-i isti'âre: “Filân kezâ ölüm tırnaklarını tağdı” kavlinde ‘ölüm’, nifâ ile zarar beynini fark etmeyip ihlâkda ‘yırtıcı hayvâna’ teşbîh olunup ‘aynı olması iddi'â olundu. Yırtıcı hayvân için iki ferd hâşıl oldu ki biri ferd-i müte'arif ve diğeri ferd-i gayr-ı müte'arifdir. ‘Ölüm’ lafzı ferd-i gayr-ı müte'arifde isti'mâl olunup *isti'âre-i mekniyye* oldu.

Çavil-i mezkûrda ölümü yırtıcı hayvâna teşbîh zamânında kuvve-i mutaşarrifeniñ ölüm için ihtirâ' eylediğı ‘muhayyel tırnaklar’, mâ bihi'l-ihlâk olmada⁶¹ ‘muhaqqak olan tırnaklara’ teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olundu. Muhaqqak olan tırnaklara mevzû olan ‘tırnaklar’ lafzı muhayyelde isti'mâl olunup *isti'âre-i muşarraha-i tahyiliyye* oldu. İsti'âre-i tebe'iyeniñ qarinesi[ni] isti'âre-i mekniyye kılıp isti'âre-i tebe'iyeniñ şüretini isti'âre-imekniyye şüretine ircâ' etmek câ'iz olur. Bu tağdırce bu çavle göre *isti'âre-i tebe'iyeyi* olmayıp ancak *isti'âre-i mekniyye* ile iktifâ olunur.

Takrîr-i isti'âre-i mekniyye: “Filânıñ hâli” terkibinde ‘hâl’ merâmı ifâde etmekte ‘insân-ı mütekellime’ [61] teşbîh olunupcinsinden olması iddi'â olunur. İnsân-ı mütekellim için iki ferd hâşıl olur ki biri ferd-i müte'arif diğeri ferd-i gayr-ı müte'arifdir. “Hâl” lafzı ferd-i gayr-ı müte'arifde isti'mâl olunup *isti'âre-i mekniyye* olur.

⁶⁰ Metinde sehven *ölüp* yazılmış.

⁶¹ “Kendisiyle helak olunmada”

Ve takrîr-i isti'âre-i taḥyîliyye: Hâli, insân-ı mütekellime teşbîh zamânında kuvve-i mutaşarriphenî kendi 'indinden ḥâl için ihtirâ' eylediği 'nuḥk-ı muḥayyel', ifâdede 'nuḥk-ı muḥaḳḳaḳa' teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olunarak nuḥk-ı muḥaḳḳaḳa mevzû olan 'söylemek' nuḥk-ı muḥayyelde isti'mâl olunup *isti'âre-i taḥyîliyye* oldu. Ve 'l-ḥâşıl 'söyledi' lafzı 'delâlet eyledi' ma'nâsında isti'âre olunursa *isti'âre-i tebe'iyye* olup fâ'ili olan 'ḥâl' qarîne olur. Nitekim yukarıda beyân olundu.

Ve eger ḥâl, merâmı ifâdede insân-ı mütekellime teşbîh olunarak isti'âre edilirse *isti'âre-i mekniyye* olup 'söyledi' kelimesi onun qarînesi olur. Nitekim ânifen beyân olundu.

Ve "Oluk aḳdı" deyip oluşuşuya teşbîh ederek ve "Çömlek ḳaynadı" deyip çömlegi şuya teşbîh ederek ve "Fener yandı" deyip fener lafzını muma teşbîh ederek *isti'âre-i mekniyye* takrîr etmek câ'izdir. Bunlarıñ mecâz-ı mürselden oldukları daḳı beyân olunmuş idi.

Üçüncü ḳavl: *İsti'âre-i mekniyye* erkân-ı teşbîhin müşebbehden mâ'adâsını terkle mütekellim nefsinde bir şeyi bir şeye teşbîh etmekden 'ibâretdir. Ve müşebbehün bihiñ lâzımı zıkr olunup nefste muzmer olan teşbîhe delâlet etsin için müşebbeh işbât olunur. Ve bu işbât daḳı taḥyîliyye olur. Bu ḳavilde muşarraḳa mecâz-ı lügavîdir. Ve mekniyye mecâz-ı lügavî ve 'aḳlî degildir ve taḥyîliyye mecâz-ı 'aḳlîdir.

Takrîr-i isti'âre: "Ölüm tırnaḳlarını kezâ ḫaḳdı" ḳavlinde ölüm, nifâ' ile zarar beynini fark etmeksizin ihlâkda yırtıcı ḫayvâna teşbîh olunup cinsinden olması iddi'â olunur ve erkân-ı teşbîhden müşebbeh olan ölümden mâ'adâsı terk olunarak müşebbehün bihiñ mülâyimi olan 'tırnaḳlar' müşebbehe işbâtle bu teşbîhe remz ve işâret olunur. İmdi zâlike'l-mermüz *isti'âre-i mekniyye* ve zâlike'l-işbât *isti'âre-i taḥyîliyye* olur. "Kitâb yüzüme güldü" ve "Yaz elini uzatdı" ve "Ḳış palamarı çözdü"⁶² terkîblerinde daḳı yukarıki gibi isti'âre olunabilir.

Dördüncü ḳavl: *İsti'âre-i mekniyye* teşbîh-i maḳlûb ḳabîlindedir. Teşbîh-i maḳlûb, müşebbeh olanı müşebbehün bih ve müşebbehün bih olanı müşebbeh i'tibâr etmekle olur. Şanki müşebbehün bih vech-i şebehde nâḳış olup müşebbehünbih lâḫıḳ olmuş demek olduğundan müşebbehde vech-i şebehiñ kemâlini ifâde eder. Nitekim "Filân adamıñ yüzü ayıñ on dördüne beñzer" diyecek iken [63] "Ayıñ on dördü filân adamıñ yüzüne beñzer" demek ve zıkrı sebḳat eden "İḫtiyâr oduncu[ya] ölüm tırnaḳlarını ḫaḳdı" terkîbinde ölümü yırtıcı ḫayvâna teşbîh edecek iken yırtıcı ḫayvânı ölüme teşbîh ederek isti'âre olunur. Şöyle ki ḳavl-i mezkûrda nifâ' ile zarar beynini fark etmekde yırtıcı ḫayvânı ölüme teşbîh edip cinsinden olması ba'de'l-iddi'â ölüm zıkr olunup yırtıcı ḫayvân murâd olunarak *isti'âre-i mekniyye* olur. İmdi bu teşbîhe bilâ-rayb ve lâ-şekk ölümün vukû' bulacağından kinâye olur. Ve bu isti'âre şüretâ muşarraḳaya beñzer ise de aşl-ı teşbîh i'tibâriyle *isti'âre-i mekniyye* denilmiştir.

İşbu dört ḳavlden birincisi 'ulemâ-i Beyân'dan selef, ikincisi İmâm Sekkâkî, üçüncüsü Ḳaḫîb-i Dımeşḳî, dördüncüsü 'İşâmüddîn ḳavlidir.

⁶² **Palamar:** i. (yun. *palamarin*) gemileri rıhtım, iskele veya şamandıraya bağlamaya yarayan kalın halat. **Palamarı çözmek/koparmak:** argo. sıvışmak, savuşmak, kalkıp gitmek (Ayverdi 2011: 2480).

Muṭlaḳan isti'âre ḳarînesi i' tibâriyle üç kısımdır:

Ma'lûm ola ki muşarraḫa olsun mekniyye olsun muṭlaḳan isti'âre ḳarînesi i' tibâriyle üç kısımdır:
1. *Muṭlaḳa* 2. *Mücerrede* 3. *Muraşşaha*dır.

1. İsti'âre, ḳarînesiyle tamâm olduğdan sonra gerek müste'ârun minh ve gerek müste'ârun lehden biriniñ mülâyimine muḳârin olmazsa *isti'âre-i muṭlaḳa* derler. “Oḳ atan bir arslan gördüm” gibi. Zîrâ bu terkîbde [64] ‘oḳ atan’ ḳarînesiyle arslandan, şecâ'atli bir adam ma'nâsı murâd olunduğu bilinip bu ḳarîne ile iktifâ olunarak müste'ârun minh olan ma'hûd ḫayvânîñ ve müste'ârun leh olan ‘şecî' adam’iñ mülâyimlerinden hiçbirisi zîkr olunmamışdır.

2. İsti'âre, ḳarîne ile tamâm olduğdan sonra müste'ârun lehiñ mülâyimi daḫi zîkr olunursa *isti'âre-i mücerrede* derler. “Oḳ atan bir arslan gördüm ki ata binmiş idi” gibi. Bu terkîbde ‘oḳ atan’ ḳarîne olup bu ḳarîne ile isti'âre tamâm olduğdan sonra müste'ârun lehiñ mülâyimi olan ‘ata binmiş idi’ lafzları daḫi zîkr olundu. Bir 'âlim kimse gördükde “Bugün deñiz ile görüşdüm ki baña çok mes'eeler ḫaber verdi” demek daḫi böyledir.

3. İsti'âre, ḳarîne ile tamâm olduğdan sonra müste'ârun minhîñ mülâyimi zîkr olunursa *isti'âre-i muraşşaha* derler. “Onlar ki dînlerini dünyâya şatdılar, ticâretleri menfa'at vermez”⁶³ gibi. Bu terkîbde fâsıkları, alışveriş eden aḫmaḳ tâcirlerere teşbîh ederek tâcirleriñ mülâyimi olan ‘ticâretleri menfa'at vermez’ kelâmı isti'âreye 'ilâve olundu.

İkinci ile üçüncü ba'zen bir terkîbde cem' olurlar. “Eli silâhlı bir arslan gördüm ki tüyleri ürpermiş ve tırnaḳları kesilmemiş idi” gibi.

Zîkr olunan isti'ârât-ı şelâşeden *muraşşaha* sâ'irlerinden belâgatlidir. Zîrâ teşbîhde mübâlaḡayı müstemildir. *Muraşşaha* beslenmiş ve terbiyye olunmuş ve kuvvetlenmiş ma'nâlarıdır. Bundan sonra daḫi belâgatli olan *muṭlaḳa*dır.

[65]

Müste'ârun minh ve müste'ârun leh i' tibâriyle isti'âre iki kısımdır:

1. *İsti'âre-i vifâkiyye*dir. “Bir ḫarâb olmuş gönül ta'mîr etmekdir hüner”de olan isti'âre gibi ki gönül, bir ḫarâb olmuş binâyâ teşbîh olunarak isti'âre olunmuşdur.

2. *İnâdiyye*dir. Buña *tehekkümiyye* ve *telmîhiyye* daḫi derler. “Git filân adama babasının öldüğünü müjde et” demek ve “Müjde ol düşmanlara ki etdiklerini buldular” deyip isti'âre eylemek gibi. *Tehekküm* istihzâ eylemek, *telmîh* bir şeye çalıp alma, bakmaḳ ma'nâsıdır ki nazâr manzûruñ kendi tamâmına müte'alliḳ olmaya, ‘istihzâ şüretinde bakıldığı’ gibi.

Mecâz, mâ-yuṭlaḳu 'aleyhi lafzu'l-mecâz te'viliyle⁶⁴ dört kısımdır:

1. *Mecâz-ı Lüğavî*: ḳarîne ile ve 'alâḳa sebebiyle mâ-vuzî'a lehiñ ḡayrısında müsta'mel olan lafzdır. Nitekim tafşîli sebḳat eyledi.

⁶³ Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/16.

⁶⁴ “Mecâz kapsamında değerlendirilmesi bakımından”

2. *Mecâz-ı 'Aklı*: Mütakellimiñ zâhir hâline nazaran bir şeyi mâ-hüve lehiniñ ğayrıya nisbet etmektir. Bu nisbet gerek nisbet-i tāmme olsun “Yağmur otları bitirdi” gibi ve gerek nisbet-i nâkışa olsun “Kar insāni toñdurucudur” gibive gerek nisbet-i inşā'iyye olsun “N'olaydı yaz [66] meyveleri yetişdireydi” [gibi] ve bu mecāza *mecâz-ı hükmi* ve *mecâz fı'l-işbât* ve *isnād-ı mecâzi* tesmiye olunur.

İmdi “Yağmur otları bitirdi” terkibi mü'min-i muvaħħidden şadır olduğu vaħtde mâ-hüve lehiniñ ğayrıya nisbet olunmuş olur. Zirā muvaħħidiñ i'tikādında haķıķatde otları bitiren Cenāb-ı Kibriyā celle şānuhū ħazretleriniñ otlarıñ bitmesine sebep kıldığı yağmura nisbet olunmuşdur. Eger mâ-hüve lehinde isti'māl olursa “Allāh otları bitirdi” denilir idi. Taķdır-i terkib daħi “Allāh te'ālā yağmur sebebiyle otları bitirdi” demek olur. “Mart bizi üşütdü”, “Yaķında rüz-ı hıızr kuzuları yetişdirir” ve “Mart ayı ekşeriya böyle kış yapar” ve “Nisan daħi nāfi' yağmurlar yağdırır” ve “Eyyām-ı bahār insāna neş'e verir” ve Buluđlu havā insāni maħzūn eder” terkibleri daħi bu ķabildendir.

Zıkr olunanlarıñ ba'zısında 'alāķa fā'iliyyet ve ba'zısında sebebiyyetdir ve ba'zen zarf-ı mekân olur. “Bu tarla çok güzel buğday yapar” gibi izāfetlerde olan mecāzlar daħi böyledir. “Gündüzüñ āfetinden ve geceniñ āteşinden ve yevm-i kıyāmetiñ 'azābından Haķķ te'ālā esirgesin” ve “Kestane piresi” ve “Koca ķarı şovuğu” ve “Kıoķ ķatımı furtunası” terkibleri ve bunlara mümāşil olanlar daħi böyledir. Ve'l-hāşıl mevzi'iniñ ğayrıda isti'māl olunan her bir nisbet *mecâz-ı 'aklı* olur.

[67]

3. *Mecâz bi'z-ziyāde*: Li-ecli'l-mübālaĝa bir lafzı ziyāde ederek söylenen terkiblerdir. “Seniñ ķarındaşınıñ yoķdur” diyecek yerde “Ķarındaşınıñ ķarındaşı yoķdur” denilir ki yine ma'nā “Ķarındaşınıñ yoķdur” demek olup biri zā'id olur ve “Haķķ sübhānehü ve te'ālāniñ mişli yoķdur”⁶⁵ diyecek yerde “Haķķ sübhānehü ve te'ālāniñ mişliniñ mişli yoķdur” denildiği gibi.

4. *Mecâz bi'n-noķşān*: Aşl-ı terkibden ba'zı lafzlarıñ ħazfiyle tekellüm olunan terkiblerdir. “Cāmi' iñ ķapısı açıldı” diyecek iken muzāfi ħazf ederek “Cāmi' açıldı” demek gibi. Bu mişillileriñ mecâz-ı mürsel oldukları daħi beyān olunmuş idi. “Şopa geliyor, otur” ve “Deynek geliyor, derse çalış” deyip “Bunlar elinde olan adam geliyor” demegi murād etmek daħi böyledir.

ÜÇÜNCÜ BĀB:

KİNĀYE HĀĶKINDADIR

Kināye mevzū'un lehini irādeden ķarīne-i māni'a olmayarak mevzū'un lehiniñ lāzımı olan ma'nā kendisiyle murād olunan lafzdır. “Filān adamıñ kılıcıniñ bağı uzundur” deyip bundan “Boyu uzundur” ma'nāsını murād etmek gibi.

İmdi “Kılıcıniñ bağı uzundur” terkibine, mermi vezninde, *meknī bih* ve bundan murād olunan boyunun uzun olmasına *meknī 'anh* derler. Nitekim beyān olundu.

[68]

⁶⁵ Bkz. Kur'ān-ı Kerim, Şūrā 42/11.

Kinâye meknî 'anh i' tibâriyle üç kısımdır:

1. *Meknî 'anh zât olur* ya' nî bir şıfat zıkr olunup ondan ol şıfatla mevşûf olan zâta intikâl olunur ve bunda meknî bih bir lafz olursa oña *karîne* derler. “Söyleyici gördüm” ve “Pâk-dâmen/etegi pâk olan bize geldi” deyip ‘söyleyici’ ve ‘pâk-dâmen’ lafzlarıyla “Bir zâti” murâd etmek gibi ve eger meknî bih birkaç lafzdan ‘ibâret olursa oña *ba'ide* derler, “Boyu toğru, tırnakları eñli, derisi tüysüz baña geldi” deyip bu elfâzdan “Bir insâni” murâd etmek gibi.

Ve'l-hâşıl bir şeyiñ birçok evşâfi zıkr olunup ondan bir zât murâd olunan terkîbler bu kabîldendir. “Hani efendim kaleme geç gelir, erken gider, günde on satır yazıyla vaktini geçirir”, “Söz aılmaz, kimseyi diñlemez, hayr söylemez işte gördüğüm odur” deyip bu şıfatlarla “Bir zâti” murâd etmek. Kezâlik “Her dürlü yazı yazan ve her fûnuna âşinâ, güler yüzlü, tatlı sözlü olanı bilirsiñ yâ” deyip bundan dañi “Bir zâti” murâd dañi böyledir ve bu şıfatdan murâd ‘İlm-i Naḥv’de mu‘teber olan şıfat olmayıp *bir zât ile kâ'im olan şey* demektir, ‘ilm’ ve ‘seḥâvet’ ve ‘buḥl’ gibi.

2. *Meknî 'anh şıfat olur* ya' nî şıfat zıkr olunup ondan şıfat-ı uḥrâya intikâl olunur. Bu dañi *karîbe* ve *ba'ide* olur. Şöyle ki eger meknî bih ile meknî 'anh arasında vâsiṭa olmaḫsızın ifâde-i merâm olunursa oña *karîbe* derler. Zıkr olunan “Filâniñ [69] kılıcınıñ bağı uzundur” deyip ondan “Boyunuñ uzun olmasını” murâd etmek gibi ki bunda vâsiṭasızca merâm ifâde olunur. Bu şürette intikâl eger kolaylıkla ḫâşıl olup düşünmege muḫtâc olunmazsa oña *vâziḫa* derler. Zıkr olunan mişâl gibi. Ve eger meknî bihden meknî 'anha intikâlde bir miḫdâr düşünmege muḫtâc olunursa oña da *daḫika* derler, “Filân adamıñ kafası ḫalın” yâḫud “Kafası büyük” ve “Kafası eñli” deyip bunlardan o adamıñ “Ebleh” ve “Aḫmaḫ” olduğunu murâd etmek gibi. İmdi bu mişâlde meknî bih ile meknî 'anh beyninde vâsiṭa yok ise de kafasıñın ḫalın veyâ büyük veyâ eñli olmasına aḫmaḫ olması lâzım gelmek ḫanniyyâtdan olmaḫla buña ve bunuñ mişillilere *daḫika* ta'bir olundu. Ve eger meknî bihden meknî 'anha intikâlde vâsiṭaya muḫtâc olunursa oña *ba'ide* derler. Ve bunda dañi vâsiṭa az olursa *vâziḫa* derler. “Filân adamıñ çok yemegi pişer” deyip “Müsâfiri sever ve mihmân-nevâzdır” demegi murâd etmek gibi ki bunda “Çok yemegi pişer”den “Yemegi yiyen çok bulunur” demege ve ondan dañi “Müsâfiri çok gelir” demege ve ondan dañi “Müsâfiri sever ve müsâfiri ağırlar” demege intikâl olunmaḫla meknî bih ile meknî 'anh arasında iki vâsiṭa olmuş olur. “Filân adam ekmeğine düşmandır” veyâ “Sofrası meydândadır” veyâ “ḫapısı açıḫdır” veyâ “Eli açıḫdır” deyip bunlarıñ her birinden “Mihmân-nevâz ve saḫi adamdır” demegi murâd etmek dañi böyledir. Ve eger meknî bihden meknî 'anha intikâl etmek için birçok vâsiṭalara muḫtâc olunursa oña da *daḫika* derler. “Filân adamıñ külü [70] çokdur” deyip bundan “Ol adam müsâfiri sever” ve “Müsâfire muḫabbet ve ikrâm eder” demege intikâl etmek için dört vâsiṭaya muḫtâc olunur. Evvelâ “Filân adamıñ külü çokdur” deyip bundan lâzımı olan “Ocaḫda odunuñ çok yanmasına” ve ondan “Yemegiñ çok pişmesine” ve ondan “Yemek yiyenleriñ çok olmasına” ve ondan “Müsâfiri sevmesine” intikâl olunur. Ve böyle vesâ'iṭiñ ḫillet ve keşretiyle delâletiñ vuzûḫ ve ḫafâ cihetinden iḫtilâfi lâzım gelir.

Ve bir ḫâceyi medḫ ederken “Filân zât kitâba çok para verir” deyip bundan “Çok kitâb alır” demege, ondan “Çok kitâb müṭâla'a eder” demege ve ondan “Müṭâla'a etdiğini añlar” demege ve ondan “Çok 'ilmi var” demege intikâl dañi böyledir ki irâde üç vâsiṭa ile maḫlûb olan ma'nâya intikâl olunur.

3. *Meknî 'anh zât ile şıfat arasında nisbet olur* ya' nî bir şeyin bir şeye işbât yâhud nefy olunmasıdır. “Kerem filânın evindedir” deyip “Kerem filândadır” demegi murâd etmek gibi ve “Filânın evinde hayr yokdur” deyip “Kendisinde” demegi murâd etmek gibi [ve] “Acz u taşşir ü nisyân nâme-i fakîrânemde ve 'afv u taşhîh ü ihsân erbâb-ı inşâfîn hâme-i muşallihânelindedir” [gibi].

Kinâyenin Nükteleri

Kinâyenin nükte ve sebep-i isti' malleri gâyet çok ise de meşhûr olanlarından ba' zısı bu ma'halde zıkr olunur:

1. Mevşûfuñ hâlini îzâh ve beyân için isti' mâl olunur, [71] “Pâk-dâmen” ya' nî “Etegi pâk” deyip “Ehl-i 'ırz” demegi ve “Eli açıktır” deyip “Sağîdir” ma' nâsını murâd etmek gibi.

2. Mevşûfuñ hâlini, miqdârını beyân için isti' mâl olunur, “Evinde bir gece bulunmaz bir de gündüz” deyip bundan “Çok gezer” ma' nâsını ve “Çok vaktini ders mü'tâlâ' asıyla geçirir” deyip “Az gezer” ma' nâsını murâd etmek gibi.

3. Mevşûfu medh için isti' mâl olunur, “Sofrası meydândadır” deyip “Sağî olduğunu” ve “Keçesini şudan çıkardı” deyip “Hâli hoşdur” demegi murâd etmek gibi.

4. Mevşûfu zemm için isti' mâl olunur, “Eli bayraklı ve yüzünün derisi şoyulmuş” deyip bunlardan “Edebsiz ve utanmaz” ma' nâlarını murâd etmek gibi. Ve “İpliği pazara çıktı” ve “Boyası meydânda” deyip “Ne olduğunu herkes a'ladı” demegi murâd etmek gibi.

5. Kelâmı ihtîşâr için isti' mâl olunur, bir adamın birtakım evşâf-ı memdûhasını söyleyen kimseye “Cânım o adam zamânemizde birdir” demek ve evşâf-ı mezmûmesi söylenen kimse hakkında “Uzadıyorsun, o adamın 'âr tamarı çatlamış” denildiği gibi.

6. Murâdını her kimseye a'latmamağ için isti' mâl olunur, “Olan oldu”, “Gelen geldi” gibi.

7. Güç olan şeyden kolaylıkla ve çirkîn olan şeyden güzel bir ism ile ta' birde isti' mâl olunur, nikâha “halvet”⁶⁶ ve cimâ' a “mu'âmele-i zevciyyet ve mübâşeret” [72] ve zinâya “fücür” ve “fi' l-i şeni'” ve bevl ve gâ'ite “kazâ-i hâcet” ve “âbdest bozmağ” ve “âbdest tâzelemek” ve 'azle “afv” ve yorğunluğdan di'lenmeye “teneffüs” ve hayz ve nifâsa “âbdestsiz” veyâ “namâzsız” veyâ “ay hâli” ve sarhoşluğa “neş'elenmek” ve “keyf olmak” ve a' mâya “ma'cüb” ve köseye “hafîfü'l-lihye” ve “azca şakallı” ve fakîrlige “hafîfü'l-hâl” ve mevte “intikâl” ta' birleri gibi.

⁶⁶ Metinde sehven noktasız h (ح) ile yazılmış.

HÂTİME:**TA' RİZ BEYÂNINDADIR**

Ta' rîz ile kināye beynlerini⁶⁷ ba' zıları tefrîk etmeyerek ikisini de bir ma' nâda isti' māl eylemişler ise de ' ulemā-i Beyân'dan ekserîsi beynlerini tefrîk etdiklerine binā'en biz dağı ta' rîziñ ayrıca beyânını münāsib gördük.

İmdi kināye mā-sebağda beyân olunduğu vech üzere bir şeyi zıkr edip ondan ol şeyiñ lâzımını murād etmektedir. Nitekim mufaşşalan beyân olundu.

Ta' rîz maqşūd olan ma' nāya ihtimāli olduğu gibi maqşūd olan ma' nāniñ hilāfına dağı ihtimāli olan lafzdır ki mütakellimiñ hāli ol ma' nāniñ anlaşılmasına qarîne olur. Ve bu taqđirce *ta' rîz* ile ma' nā-yı haqıķi ve ma' nā-yı mecāzî murād olunmayıp hemān qarā'in ve işārāt ile kendisinden bir ma' nā anlaşılın lafz olur. Şöyle ki bir eşvāba muhtāc olan adam "Esvāb isterim" demeyerek [73] "Havālar da şoğudu, arķam da çıplağ, param da yok" deyip "Bir giyecek isterim" demegi murād etmek gibi. Hālbuki bu elfāzdan murād etdiği ma' nā ne haqıķaten ve ne de mecāzen murād olunabilir, belki ancak bi-tarıķi'l-qarā'in mefhūm olur.

Ve müslimāne ezā eden bir kimseye hitāben "Müslim şol kimsedir ki sā'ir müslimler onuñ elinden ve dilinden emān olalar" deyip ezā eden kimseniñ ' adem-i İslāmiyyetini ta' rîz etmek gibi.

Ve bu ta' rîz kināyeden daha hafifcedir. Zirā kināyeniñ delāleti min-ciheti'l-mecāz ve ta' rîziñ delāleti min-ciheti'l-mefhūmdur. Ve kināye müfred ve mürekkeb olup ta' rîz ancak mürekkeb olur. Çünkü ta' rîzde ma' nā işāret ve telvîh ile anlaşılır. Ve bu ma' nā lafz-ı müfred ile ifade olunamadığından ta' rîziñ lafz-ı mürekkeb olması lâzım olur. İşte şu cihetler ile kināye ve ta' rîz beynleri tefrîk olunur.

Mişāl: Bir kimseye hitāben "Allāh diyen maħrūm qalmaz" deyip "Her işinde Allāh demediginden ya' nī Allāh te' ālā hazretlerine mütevekkil olmadığından çok şeylerden maħrūm oluyorsuñ" demegi murād etmek ve "Yalancınıñ evi yanmış da kimse inanmamış" deyip "Yalan söyleme eger bir kere yalanıñ meydāna çıkarsa toğru dağı söyleseñ kimse inanmaz" diyerek birtaķım naşihatlere imā ve işāret ve ol adama ta' rîz etmek gibi.

Mişāl-i diğer: "Adimü'l-iķtidār olduğumu mu' terif iken meşāğil-i keşire ve mevāni'-i [74] vefire arasında böyle risāleniñ tahriirine mübāşeret mücerred ' avn-i İlähiyye'ye mütevekkilen ve imāle-i nigāh-ı rağbet buyuracağ zevātiñ işlāh ve taşhîhine himmet buyuracağlarına i' timādendir".

Fezleke

Ta' rîz iki kısım olup bir kısmı mütakellimiñ şarîh kelāmında murād olan ma' nā bulunmayıp muhātāba onuñla murād olan ma' nāyı anlatmağdan ' ibāretidir, nitekim mufaşşalan beyân olundu. Ve bir kısmı dağı zāhirde bir kimseye hitābla murād olan ma' nāyı taşrih edip ol kelāmı muhātābiñ ğayrısına anlatmağdır. Meşelā iki kimse bir yerde iken onlardan birine hitāben "Orada boş oturma dersiñe çalış, ' ömrüñü haylazlıkla geçirme, naşihat diñle adam ol" deyip bu sözler ile yanındaki kimseyi murād etmek gibi. Bundan ' Arablar "Eķülü leki yā

⁶⁷ Bkz. Ustaosmanoğlu 2012: 536.

câriyyetî fe'sme'î yâ büneyyetî" ya'nî "Câriyem saña söylerim, kızcağızım sen diñle" mefhûmuyla ta'bir ederler. Ve bizim lisânımızda dañi "Kızım saña söylerim, gelinim sen diñle" ta'birî meşhûrdur.

Tekmile

Haķıķat ile mecāz, teşbih ile isti'āre, taşriħ ile kināye ve ta'rîz beynlerinde olan farkıñ beyānındadır. Bu dañi üç nev' mesā'il-i külliyye ile bilinir:

1. *Mecāz haķıķatden eblağdır* ya'nî mecāz ile murādını ifāde etmek haķıķat ile ifāde etmekden ziyāde belāgatli ve muhātabıñ zihninde [75] taķarrur eder. Zîrā mecāz ile tekellüm, da'vāsını birtaķım edille beyānıyla işbāt gibidir. Meşelā "Zeyd baña şu kitābı verdi" demek ile Zeyd'i Hātım-i Tā'î'ye teşbih ve Hātım-i Tā'î'ye ta'birî Zeyd ma'nāsında isti'āre ederek "Hātım-i Tā'î'ye baña şu kitābı verdi" demek elbette daha ziyāde belāgatlidir. Çünkü bu kavil Zeyd'iñ seħāvetini delil ve beyyine⁶⁸ ile işbāt gibi olur. Şöyle ki bu terkibiñ hāşılı "Zeyd seħāvetlidir. Zîrā Zeyd, Hātım-i Tā'î'ye beñzer. Her kimse ki Hātım-i Tā'î'ye beñzer seħāvetlidir. İmdi Zeyd seħāvetlidir"i netice vermekle bu da'vā işbāt olunmuş olur.

2. *İsti'āre teşbihden eblağdır* ya'nî isti'āre ile murādını ifāde etmek teşbih ile ifāde etmekden belāgatlidir. Meşelā "Arslan gibi Zeyd baña selām verdi" demekden "Baña arslan selām verdi" demek elbette daha kuvvetlidir. Zîrā isti'āre ile murādını ifāde beyyine ve delil [ile] da'vāsını işbāt etmek gibidir, nitekim beyān olundu.

3. *Kināye ve ta'rîz taşriħden eblağdır* ya'nî şarāhaten murādını bir lafzla ifāde etmekden kināyeten veyā ta'rîzen ifāde etmek daha güzel olur. Meşelā bir kimseye "Şu adam saħıdır" demekden "Şu adamıñ ocağında küllü çokdur" demek daha belāgatlidir. Zîrā bu kelām ol adamıñ seħāvetini beyyine ve delil ile işbāt etmek gibidir. Şöyle ki "Küllü çok olmağla odunuñ çok yanması lâzım gelir ve oña da yemegiñ çok pişmesi ve oña da yemeği yiyen çok [76] olması ve oña da müsāfirin çok gelmesi ve oña da ol adamıñ müsāfiri çok sevip ve seħāvetli olması" lâzım gelip "Bir şeye lâzım olana lâzım olan, o şeye lâzım olur" kıyās-ı müsāvāt⁶⁹ vāsıtasıyla küllüñ çok olmasına ol adamıñ seħāvetli olması lâzım gelir ve maṭlûb dañi bu vechile hāşıl olur.

İşbu *Zübdetü'l-Beyāmām* risāle-i muhtaşara İstanbul'da Bāyezîd cāmî-i şerîfi müderissininden ve Dāru's-Şafaķatî'l-İslāmiyye mu'allimîninden faķir u haķir, esirü'z-zünüb ve't-taķşir Mihalicî Mustafā'nıñ - ğafara'llāhu te'ālā lehū ve 'afā-⁷⁰ hāme-i 'acizānesiyle hicret-i seyyidü'l-kā'ināt 'aleyhi ezka't-taħiyyāt⁷¹ıñ biñ

⁶⁸ **Beyyine:** Apaçık, karşı konulmaz delil; delil olarak kullanılan belge (Mutçalı 2012: 112). Bir davayı açıkça ispat eden, kendisi açık, başkasını açıklayıcı delil (Karagöz 2006: 70).

⁶⁹ **Kıyās-ı müsāvāt (eşitlik kıyası):** İki önermeden (kaziyyeden) oluşan bir delildir ki önceki önermenin yüklemine bağı (mahmûlünün mütealliki) ikinci önermede (kaziyyede) konu (mevzû) olur ve yabancı bir öncül (mukaddime-i ecnebiyye) vasıtasıyla neticeyi gerekli kılar (müstelzim olur). Mesela: "İki ile dördün toplamı altıya eşittir. Altı da iki adet üçün toplamına eşittir" şeklindeki bir eşitlik kıyası "İki ile dördün toplamı, üç ile üçün toplamına eşittir" neticesini gerekli kılar. Fakat gerekli kılması (istilzâmı) bizzat olmayıp ancak bir yabancı öncül vasıtasıyladır. O öncül "Bir şeyin eşit olanına eşit olan her şey, o şeye de eşittir" önermesidir (Cevdet Paşa 1303: 65-66, Cevdet Paşa 1998: 95-96). Yukarıdaki metinde "Bir şeye lâzım olana lâzım olan, o şeye lâzım olur" önermesi için her ne kadar kıyās-ı müsāvāt denmişse de bu tanıma göre kıyās-ı müsāvātın (eşitlik kıyasının) mukaddime-i ecnebiyyesi (yabancı/hâricî öncülü) olmaktadır. Kıyās-ı müsāvāt ise "Küllü çok olmağla odunun çok yanması lâzım gelir ve ona da yemegin çok pişmesi ve ona da yemeği yiyen çok olması ve ona da müsāfirin çok gelmesi ve ona da ol adamın müsāfiri çok sevip ve seħāvetli olması" kısmıdır.

⁷⁰ "Allah günahlarını bağışlasın ve onu affetsin"

⁷¹ "Duaların en hâlisi ona olsun"

iki yüz toqşân dört senesi zi'l-ka' deti 'ş-şerîfesiniñ sekizinci çehârşenbe günü tamâm oldu ve fî 25 rebî' i'l-âhîr sene 1297 pazarertesi günü def' a-i şâniyye olarak tab' u temşil olundu.

El-ğamd li'llâhi evvelen ve âhîren ve's-şalâtü ve's-selâm 'alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve şahbihî ecma' in muğaddemen ve mu'ahğaran ve selâmun 'ale'l-mürselin ve'l-ğamd li'llâhi Rabbi'l-'âlemîn.

KAYNAKLAR

el-Aclnî, İsmâîl bin Muhammed (2000). *Keşfü'l-Hafâ ve Mzîl'l-İlbâs (I-II)*, tahkik: Yusuf b. Mahmud Elhâc Ahmed, Dimaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis.

Akdemir, Hikmet (1999). *Belâğat Terimleri Ansiklopedisi*, İzmîr: Nil Yay.

Altıparmak, Muhammed b. Muhammed (2010). *Telhîs Tercümesi*, hzl. İsmet Şanlı, Ankara: rn Yay.

Altunya, Hülya (2014). *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve Şiir*, , İstanbul: Büyüyenay Yay.

Ayverdi, İlhan (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yay.

Bilgegil, Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*, İstanbul: Enderun Yay.

Bolelli, Nusrettin (2015). *Belâgat: Beyân-Me'ânî-Bed' İlimleri (Arap Edebiyatı)*, İstanbul: İFAV Yay.

Bulut, Ali (2015a). *Belâgat: Meânî, Beyân, Bed'*, İstanbul: İFAV Yay.

Bulut, Ali (2015b). *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yay.

el-Cârim, Ali ve Mustafa Emîn (1964). *el-Belâgatu'l-Vâdiha*, Kâhire: Dâru'l-Maârif.

Cevdet Paşa, Ahmed (1303). *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.

Cevdet Paşa, Ahmed (1998). *Mi'yâr-ı Sedâd: Klasik Mantık*, hzl. Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yay.

CevdetPaşa, Ahmed (2000). *Belâgat-ı Osmâniyye*, hzl. Mehmet Atalay, Turgut Karabey, Ankara: Akçağ Yay.

aldak, Süleyman (2004). "Belağat", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, C.2, İstanbul: Etik Yay. 245-252.

Devellioğlu, Ferit (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Eliaçık, Muhittin (2013). Bazı Belagat Kitaplarında Mecâz-ı Mürselin Tanım ve Tasnifi zerine Bir Mukayese, *Turkish Studies* 8 (9): 37-47.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (2009). *Kur'ân-ı Kerim ve Satır Arası Kelime Meali*, Sadeleştiren: A. Cevad Karaman, Konya: Kervan Yay.

Eren, Cüneyt-Vecih Uzunoğlu (2014). *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yay.

Güneş, Kadir (2015), *Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Mektep Yay.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah (1992). "Beyân", *İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDVYay. 22-23.

<http://al-hakawati.net/arabic/civilizations/diwanindex7a2.pdf> (09.05.2017).

el-İsfahanî, Râğib (2012). *Müfredât: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yay.

Kalyon, Abuzer (2015). "Bosnalı Süleyman Fikrî'nin İlm-i Belâgatdan Beyân ve Bed'î Hülâsası Kitabında Mecâz-ı Mürselin Detaylı Tanımı ve İlgilerle Örneklendirilmesi", *Turkish Studies* 10 (12): 555-572.

Karagöz, İsmail (2006). "Beyyine", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yay.

Karuko, Semira (2014). *el-Câhız ve Belâgat*, İstanbul: Etkileşim Yay.

el-Kayravânî, İbn Reşîk (2003). *Kitâbu'l-'Umde fî Nakdî's-Şi'r ve Temhîsihi*, hzl. Afif Nayif Hatum, Beyrut: Dâru Sâdır.

el-Kazvînî, Hatîb (2006). *Telhîsü'l-Miftâh*, hzl. Nevzat H. Yanık, Mustafa Kılıçlı, M. Sadi Çöğenli, İstanbul: Huzur Yay.

el-Kazvînî, Hatîb (2009). *el-Îzâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, tahkik: Muhammed Abdulkâdir el-Fâdilî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

Kunt, İbrahim ve Bahar Kunul (2015). "Süleyman Fikri Erten'in 'İlm-i Belâgatdan Beyân ve Bed'î Hülâsası Adlı Eseri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 34: 207-246.

el-Merâğî, Ahmed Mustafa (2000). *Ulûmu'l-Belâğa*, Kâhire: Dâru'l-Âfaki'l-Arabiyye.

Mehmed Tâhir, Bursalı (tsz). *Osmanlı Müellifleri I*, hzl. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul: Meral Yay.

el-Mu'cemu'l-Vasît (2014). hzl. İbrahim Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmed Hasan Zeyyat, Muhammed Ali Neccar, İstanbul: Dâru İhyâi'l-Ulûm.

Muhammed Esed (2002). *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koçak ve Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul.

Mustafa Efendi, Mihalicî (1325). *Zübdetü'l-Beyân*, İstanbul: Mahmud Beg Matbaası.

Mutçalı, Serdar (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yay.

Nâci, Muallim (tsz). *İstilahat-ı Edebiyye: Edebiyat Terimleri*, hzl. Alemdar Yalçın, Abdülkadir Hayber, Ankara: Akabe Yay.

Nâci, Muallim (2002). *Sânihâtü'l-Arab: Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri*, hzl. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Yeni Zamanlar Yay.

Olgun, Tâhir (el-Mevlevî) (1994). *Edebiyat Lügatı*, hzl. Kemâl Edib Kürkçüoğlu, İstanbul: Enderun Yay.

Orak, Kadriye Yılmaz (2013). *Belâgat Geleneğimiz ve Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, İstanbul: Kitabevi Yay.

Özçam, Çimen (1997). "Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları: Bibliyografya Denemesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 110: 121-163.

Sâmi, Şemseddin (2007). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yay.

Saraç, M. A. Yekta (2011). *Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, İstanbul: Gökkuşbu Yay.

Smyth, William (2013). "Belâgat İlmî'nin Standart Hale Gelen Düzenlenişi ve es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm'u", çev. Abdullah Yıldırım, *İÜ Şarkiyat Mecmuası* 22: 213-232.

Süleyman Fikrî, Bosnalı (1331). *İlm-i Belâgat'ten Beyân ve Bedî Hülâsası*, Antalya: Nikola Matbaası.

et-Taftazânî, Sa'dü'ddîn (2013). *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'Ulûm*, tahkîk: Abdulhamîd Hindavî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ustaosmanoğlu, Mahmut Şevket ve Halil İbrahim Şahin (2012). *Telhis Tercümesi: Kur'an'daki Edebiyat*, İstanbul: Hanifiyye Yay.

Ünver, İsmail (2008). "Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", *Turkish Studies* 3 (6): 1-46.

Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yay.

el-Yesûî, Luvîs Ma'lûf (2015), *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-Maşrık.

Yetiş, Kâzım (1996). *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara: AKM Yay.

Yılmaz, Mehmet (2013). *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler*, İstanbul: Kesit Yay.

